

FILOZÓFIAI IRÓK TÁRA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

SZERKESZTIK

ALEXANDER BERNÁT ÉS BÁNÓCZI JÓZSEF.

XXVIII.

ARISTOTELES
A LÉLEKRŐL.

FORDÍTOTTA

S BEVEZETÉSSSEL ÉS JEGYZETEKKEL ELLÁTTA

DR. FÖRSTER AURÉL

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1915.

Ára 3 K

FILOZÓFIAI IRÓK TÁRA.

XXVIII. KÖTET.

ARISTOTELES A LÉLEKRŐL.

FILOZÓFIAI IRÓK TÁRA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

SZERKESZTIK

ALEXANDER BERNÁT ÉS BÁNÓCZI JÓZSEF.

HUSZONNYOLCADIK KÖTET.

ARISTOTELES A LÉLEKRŐL.

FORDÍTOTTA

S BEVEZETÉSSSEL ÉS JEGYZETEKKEL ELLÁTVA

DE FÖRSTER AURÉL

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1915.

581114
VKH

ARISTOTELES A LÉLEKRŐL.

FORDÍTOTTA
S BEVEZETÉSSSEL ÉS JEGYZETEKKEL ELLÁTTA

DE FÖRSTER AURÉL

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1915.

104698

MAGYAKADEMIA
KÖNYVTÁRA

BEVEZETÉS.

1. A görög psychologia története a Sokrates előtti időben.

A görög psychologia kezdetei összeesnek a görög tudományos gondolkodás, vagy, ami ugyanazt jelenti, a görög filozófia kezdetivel. Hogy a tudományos megismerést legelemibb formájában mi jellemzi, hogy mik azok a vonások, amelyek a vallás és a néphit gondolatvilágában kifejezésre jutó megismeréstől megkülönböztetik, e kérdésekre bajos kielégítő választ találni. Tartalmi különbség még alig lehet közöttük. A kezdetleges tudomány alkotta rendszereknek akárhányszor van «mythikus» színezetük, viszont a néphitben megszólaló igazságok egyike-másika nemzedékeken át éreztette termékenyítő hatását a filozófia történetében. Egyet azonban határozottan állíthatunk: a tudomány legprimitívebb formájában is egyéni munka. Amikor az egyén tudatos értelmi munkája kezd különválni az összeség gondolatvilágától, ott kezdődik a tudomány. Ez a különválás még korántsem jelent szembeszállást a népies hagyománnyal, amelyből táplálkozik, mindenesetre azonban új felfogást, érvelést, bizonyos egyéni többletet. Lassankint ez az egyéni elem lesz a gondolat súlyának tulajdonképeni hordozója, erőszakosabb egyéniségek pedig nyílt törésre viszik a mindinkább erősödő ellentéteket.

A görög psychologiai kutatást is sok szál fűzi a népies felfogásokhoz, vessünk tehát legalább egy futó pillantást ezekre is. — A *homerosi* kor embere a lelket a lehelettel, lélekzettel azonosítja; mint már a *ψυχή* és a *θυμός* szavak etimológiája is mutatja. Felfogása e tekintetben azonos a természeti népekével. A halál beálltakor ez a lélek elszáll a testből és mint valami árnyéka az egykori embernek él tovább a Hadesben. Éles ellentétben áll e nézettel az *orfikusok* tanítása, mely a testben csak a lélek börtönét, sirját látja, amelyből szabadulni igyekszik. E szabadulást csak hosszas küzdelem, vándorlás útján

éri el, melynek során egyik testből a másikba jut. A lélekvándorlásnak ez a tana jóformán az egyedüli biztos adat, amit *Pythagoras* bölcséletének tartalmáról megállapíthatunk, e tétel közösége azonban korántsem meríti ki a hasonlóságot orfika és pythagoreizmus között.

Miletosi *Thales* pszichológiai nézeteiből két tétel maradt reánk; az egyik szerint «minden istenekkel van tele», ami a természeti népek mystikus [panpsychizmusának felel meg, a másik pedig a mágneskö lelkéről szól, tehát hasonló eszmekörben mozog. — A népies közfelfogást követik *Anaximandros* és *Anaximenes* is, akik a lelket levegőnek mondták. Az utóbbinak egy érdekes, erre vonatkozó töredéke is fennmaradt. «Miként a lelkünk is — úgymond — levegő létére összetart bennünket, úgy fogja körül az egész világot a lehellet és levegő.»¹ Amint e szavakból kitűnik, Anaximenes a lélek levegő voltát kétségen felül álló ténynek tekinti, amelynek analogiájára hivatkozhatik kozmológiai fejtegetéseiben. De nemcsak ezt az igazságot veszi át a népies felfogásból, maga a párhuzam ember és világ között, ez a kozmológiai anthropomorfizmus is a népies mystika vonása.

Herakleitos az első nagy egyéniség a görög filozófia történetében, kinek gondolatvilágát részletesebben megismerni módunkban van. — A lélekkel való tudományos foglalkozás fontosságára vonatkozik, ha nem esalódunk, a következő mondása (melynek fordítása és értelmezése azonban nem egészen biztos): «A lélek végére soha el nem érünk, még ha minden utat bejárunk is, olyan mély az értelme.»²

Nála is, miként Anaximenesnél, megvan a párhuzam az egyéni lélek és a világ lelke között. Mind a két lélek pára, gőz; az ember a külső világból kapja a lelkét a belélekzés útján. A külső lélek, levegő értelmes és isteni valami; az értelmet is a lélekzés útján szívjuk magunkba. Az álomban elzáródnak az érzékek útjai s ezáltal a lélek elszakad a környezőtől, amellyel csak a lélekzés tartja össze; ily állapotban elveszti az emlékező tehetségét. Felébredve ismét helyreáll az összeköttetés s a lélek «az érzékek csatornáin át előrebukva» értelmi tehetséget ölt magára, miként a parázs a tűzhöz tartva lángra lobban, onnan

¹ 3 B 2 Dielsnél: Fragm. d. Vorsokratiker. (Aët. I. 3, 4.)

² 12 B 45. (Diog. Laërt. IX. 7.)

eltávolítva meg kialszik. Az ember magában véve értelmetlen s csak a környező tűzpárában való részesedés által válik értelmessé. Mikor a lélek elhagyja a testet, visszatér a vele egyneműhöz, a mindenség lelkéhez. — Az érzéki észrebevés és a megismerés előbb kifejtett elmélete után szenzualista ismeretelméletet vár-nánk. Azonban Herakleitos különbséget tesz ész és érzék között. Hogy ez ellentmondás mennyiben vált tudatossá előtte és mennyi-ben sikerült a kiegyenlítése, azt a ránk maradt töredékekből és egyéb adatokból nem lehet megállapítani.

Alkmaion, krotóni orvos, Pythagoras ifjabb kortársa, anatomiái és fiziológiai kutatásai alapján nagyjelentésű szerepet ját-szik a pszichologia történetében is. Nem kisebb dicsőség fűződik nevéhez, mint az agyvelő középponti s az idegek közvetítő szere-pének felfedezése az érzéki észrebevésnél.

Szerinte a hallás a fül által történik, mert üresség van benne s ez az, ami hangzik; — a szaglás úgy történik, hogy lélekzés közben felszívjuk a levegőt az agyvelőhöz; — az ízeket nyelvünkkel érezzük meg, amely meleg és puha s melegsége által olvaszt, áthatóságánál fogva pedig felfogja és tovább adja az ingert; — a szemben belül tűz van, mert ha megütik, szikrázik, köröskörül meg víz és átlátszó hártyák határolják: a látás nem más, mint a szemben való tükröződés. Valamennyi érzék pedig kapcsolatban van az agyvelővel, ha ez helyéből kimozdul, csorbát szenved az észrebevés, mert elzáródnak a «csatornák» (*πόροι*, ahogy az idegeket nevezi), amelyeken át az érzékelés történik. — Az ember abban különbözik a többi élőlénytől, hogy értelme van, a többinek pedig csak észrebevése.

Elvontabb problémák is érdeklik, amelyen pl. a lélek hal-hatatlanságának kérdése. Szerinte a lélek halhatatlan, mert foly-tonos mozgásban van, miként az örökkévaló égitestek.

Az *eleaták* filozófiája tulajdonképen kizárja a pszichologia lehetőségét. Azonban *Parmenides* természetbölcselete a «látszat» világával is foglalkozik s lélektani kérdésekre is kiterjed. A meg- ismerés szerinte a túlsúlyban levő elem alapján történik. A- szerint, amint a meleg vagy a hideg van túlsúlyban, más és más lesz a gondolkodás, jobb és tisztább azonban az, amely a meleg alapján jön létre.

«Mint aminő keverése a sokbolygású tagoknak,

Úgy lép emberben fel az ész, mert mindami gondol

Egy s ugyanaz — a tagok természete — emberi lényben
Mindben s mindegyikökben; a gondolatuk meg a többlet.»¹

Az értelmi principiumot a mellkasba helyezi. A vágyódást a táplálék hiányából származtatta.

Zenon szerint a lélek a hidegnek és melegnek, száraznak és cseppfolyósnak arányos vegyülete.

Empedokles szerint az érzéki észrevevés az érzékek csatornáiba való beleilleszkedés útján jön létre, ezért nem is tudják az érzékek egymásnak sajátos tárgyait kölcsönösen felfogni, most az idegen érzéstárgy felfogására hol szükek, hol tágak a csatornák. — A látás érzékének belseje tűz, ezt körülveszi a vízből, földből és levegőből álló külső burok, amelyen áthatol a belső tűz a látás folyamatában:

«Mint mikor útra kelő ember készíti a fáklyát
Éjjel, télvizkor, s meggyújtja a tűz sugaránál,
Elháritóját mindennemű szélnek, a lámpást,
Melyen megtörik ám a fuvó szélnek az árja,
Általszökken a fény, lévén sokkalta parányibb
És fel-felragyog égis örökké fürge sugára:
Igy rejtette magát akkor hártákba szorulva
S könnyü lepelbe az ős tűz bévül a körszemü gömbben.
Átjárják e lepelt istenrendelte csatornák,
S bár a körbefolyó víz mélyét visszaszorítják,
Egyre kitódul a tűz, lévén sokkalta parányibb.»²

A tűz és a víz pórusai váltakoznak s az előbbiekkal a fehéret, az utóbbiakkal a feketét vesszük észre: A színek a testeknek a látáshoz illő kiömlései. Ezzel azonban nehezen fér össze, amit más helyen mond, hogy t. i. a látásnál a tűz kilép a szemből. Úgy szokták megoldani az ellentmondást, hogy a szemből kihatoló tűz és a tárgy felől érkező «kiömlés» találkozását vagy keveredését teszik fel, ami azonban alaptalan kombináció.

A hallás úgy jön létre, hogy a halló szerv, amelyet «húsos sarj»-nak vagy «harang»-nak is nevez, a külső hangtól mozgásba hozva odaüti a belső levegőt a környező szilárd testhez (csonthoz). — A szaglás lélekzés közben történik. Ezért van a legerősebb szaglásuk azoknak, akiknek legerősebb a lélekzetvételük, a leg-

¹ 18 B 16. (Arist. metaph. 1009 b 22.)

² 21 B 84. (Arist. de sensu. 437 b 26.)

erősebb illatuk pedig a finom és könnyű testeknek van. Ha nehezzé válik a lélekzés, nem érezzük a szagot, pl. a náthában.

Vágyódás a táplálék hiánya következtében áll be. Gyönyörködni a hasonló minőségű és összetételű dolgokban gyönyörködünk. Nemkülömben a belátás és a megismerés is a hasonló által történik,¹ főképen a vér által, mert ebben vannak legjobban összevegyítve az elemek.

«Vér a szíve körül: emberben a gondolat im ez.»

Empedoklesszel ellentétben *Anaxagoras* azt tanítja, hogy az észrevezés és megismerés a különmemű által történik. A látás pl. a szemgolyóban való tükröződés, de semmi sem tükröződik a vele egyszínűben, hanem a más színűben. A tapintás és ízlés is a melegebbet vagy hidegebbet, édesebbet vagy kevésbé édeset veszi észre, tehát a különböző által történik. Minden észrevezés fájdalommal van összekötve, ami különösen a sokáig tartó, vagy nagyon erős ingereknél tűnik szembe; ez is abból magyarázható, hogy a különmemű által való érintés fájdalmat okoz. A nagyobb állatok érzéki észrevezése fejlettebb, mint a kisebbeké; általában minél nagyobb az érzékszerv, annál különb a működése. — Az érzékek esálnak: a hó nem lehet fehér, mert hiszen megfagyott víz, a víz pedig fekete; «gyarlóságuk miatt nem bírjuk megismerni az igazat.»³ Az ész «kívülről» kerül a testbe, egyszerű, semmivel össze nem kevert és tiszta. A lélek halhatatlan.

Apolloniai Diogenes az életet, gondolkodást és észrevezést a levegőnek tulajdonítja. A szaglás az agyvelő körüli levegő által történik; a hallás úgy jön létre, hogy a külső levegő mozgásba hozza a fülben lévő és ez tovább adja a mozgást az agyvelő felé. A látáshoz nem elegendő a tükröződés, hanem a szemgolyónak a belső levegővel kell érintkeznie, hogy létrejöjjenek a látás érzetei. Ennek bizonyítéka, hogy, ha az erek gyuladásba mennek át, megszakad a belső levegővel való érintkezés és nem látunk, noha a tükröződés ép úgy megvan a szemben, mint máskor. Az ízlés a nyelv likacsos és puha voltánál fogva történik; e sajátságainál fogva hasonlítja a nyelvet a szivacshoz. — Gyö-

¹ v. ö. Arist. de anima. 404 b 13.

² 21 B 105. (Porphyr. de Styge ap. Stob. Ecl. I. 49, 53.)

³ 46 B 21. (Sext. VII. 90.)

nyör és fájdalom a következőképen keletkezik. Mikor a levegő elvegyül a vérben és azt könnyebbé teszi, mindenfelé elterjedvén a testben, akkor keletkezik a gyönyör érzése, ha pedig nem keverednek a vér s a levegő, hanem a vér leülepszik, akkor jön létre a fájdalom.

A gondolkodás a tiszta és száraz levegő által történik, «amely melegebb a külsőnél, melyben vagyunk, de a nap körül lévőnél sokkal hidegebb.»¹ A nedvesség árt az érzeknek; ezért hátráltatja gondolkodásunkat az álom, a részegség s a jóllakottság. A növények nem gondolkodnak, mert testükben nincs üresség s így nincs bennük levegő. A gyermek is azért oktalan, mert sok benne a nedv s így a levegő nem terjedhet szét az egész testben.

A lelket tehát levegőnek képzelte, s az értelmet a szívnek «artériás kamrájába» helyezte, amely levegővel van tele. «Az ember és a többi élőlény lélekzés útján él a levegő által s ez nekik lélek és gondolkodás... és hogyha ez eltávozik, meghalnak s megszűnik a gondolkodás.»²

Az *atomisták* filozófiájában, nevezetesen *Demokritos*nál, a lélek a tűzrészecskékkel egyenlő, vagyis a legkisebb, gömbalakú atomokkal, amelyek lélekzés közben jutnak a testbe s szakadatlan mozgásuk által a testet is mozgásban tartják. A kilehelés alkalmával elvesztett lélekatomokat a belélekzés által pótoljuk s ameddig ez a folyamat tart, addig élünk. Amikor kevesebb lélekrészecskét lehelünk be, mint amennyit kilehelünk, akkor keletkezik az álom; ennek fokozása a halál, amely nem egyéb, mint a léleknek a környező levegő nyomása következtében beállott távozása a testből.

A látás *Demokritos* szerint is a tárgyaknak a szemgolyóban való tükröződése által jön létre, e folyamatot pedig úgy képzei, hogy apró «képecskék» válnak el a látható tárgyakról, ezek formálják a közbeeső levegőt, s ez hat aztán a szemgolyóra. A színeket az atomok alakjára és rendjére vezeti vissza; a fehér a sima, a fekete az érdes s a fehér és fekete részecskéknek bizonyos arány szerint való egymás melletti elhelyezkedése által keletkeznek a színek. — Az ízek közötti különbséget is az elemek

¹ 51 B 5. (Simpl. phys. 153, 4.)

² 51 B 4. (Simpl. phys. 152, 20.)

alakjából magyarázza. — A hallás úgy keletkezik, hogy a levegő a testben lévő ürességbe jut és ott mozgást hoz létre; oda pedig nemcsak a fülön keresztül jut el, hanem másfelől is; leginkább azonban mégis a fülön át történik a hallás, mert itt van a legtöbb üresség és itt állapotodik meg legkevésbé a levegő. A testbe jutva ezután mindenfelé szétterjed. — Legélesebb a hallásunk, ha a külső hártya sűrű, az erek üresek s amennyire lehet, mentesek a nedvességtől, a csontok tömöttek, az agyvelő pedig arányos keverésű és környéke minél szárazabb.

Demokritos az első görög bölcsele, aki az érzet szubjektív mivoltát világosan felismeri és élesen megkülönbözteti az objektív, fizikai és fiziológiai folyamatot a tudat tünetényeitől. «Tételesen (νόμος) van az édes és tételesen a keserű, tételesen a meleg és tételesen a hideg, tételesen a szín: valósággal pedig atomok és üres tér». ¹ Az érzéki megismerés a «homályos», az értelmi a «vérbeli, igazi». Helyesen akkor gondolkodunk, amikor a lélek «arányos keverésű»; ha túlságosan meleg vagy hideg, akkor elváltozik a gondolkodás. Itt-ott szkeptikus vonásokkal is találkozunk nála. «Valósággal semmit sem tudunk semmiről, hanem odaömlés mindenkinek a vélekedése.» ² Lemondóan hangzik az érzékek szava: «Szegény elme, tőlünk szerzett bizonyosságokkal aratsz most győzelmet felettünk! Bukásod lesz e győzelem!» ³

2. A szofisztika; Sokrates; Plato.

A szofisztika és az atomisztika között talán szorosabb a történelmi kapcsolat, mint ahogyan többnyire gondolják. *Protagoras*, Demokritos földije s talán tanítványa is, tovább megy az érzékelés szubjektív karakterének hirdetésében. Azt tanítja, hogy az egész lelki élet érzetekből áll s hogy «minden dolognak mértéke az ember.» Az ilyen tanításból szükségképen következő szkepticizmussal szemben *Sokrates* a fogalmi tudás szükségességét és lehetőségét hangoztatja s ezzel megvédi minden tudományos megismerésnek s így a pszológiának is az alapját. Hogy a lélekről mi volt a nézete, nem tudjuk. Azok alapján, amiket

¹ 55 B 9. (Sext. adv. math. VII. 135.)

² 55 B 7. (Sext. VII. 137.)

³ 55 B 125. (Galen. de medic. empir. fr. ed. Schöne.)

Plato mondat vele az Apológiában, még azt sem tudhatjuk biztosan, hogy halhatatlannak tartotta-e a lelket, mert nyílt kérdésnek tekinti, vajjon szakadatlan, álom nélküli alvás-e a halál vagy elköltözés egy más hazába.¹

Plato filozófiájának fontos és nagy értékű elemei a lélekről szóló fejtegetések, amelyek főképen a *Phaidrosban*, *Phaidonban*, a *Politeia* egyes helyein s a *Timaiosban* található. Plato a lelket a «láthatatlan» dolgok világába sorozza.² Ilyen létére közel áll az eszmékhez, bár maga nem eszme. Ha az egyes lelkeket egy közös fogalom alá foglalta volna s ennek következményeképen megalkotta volna a lélek eszméjét, akkor az egyes lelkeket a jelenségek világába tartozó, az eszmében való «részesedés» útján létező mulandó tüneményeknek kellett volna tekintenie, ami ellenkeznék az egyéni halhatatlanság gondolatával, melyet Plato mindig különös nyomatékkal hangoztatott. Az emberi lélek szerinte ugyanolyan természetű, mint a «világlélek», mely fogalom ő nála lép fel először a görög filozófia történetében, noha a párhuzam ember és világ, mikrokosmos és makrokosmos között, mint láttuk, már régibb keletű. A világlélek teremtésénél ugyanis az Alkotó «az oszthatatlan és mindig változatlan lényegből s a testekben megvalósuló oszthatóból, e kettőből egy közbülső harmadik fajta lényegét kevert, mely az «azonos»-nak és a «más»-nak természetét is magában foglalta s így középső helyen alkotta az oszthatatlan s a testekben megvalósuló osztható között; aztán meg vette a hármat és összekeverte mind egy lényeggé».³ Az emberi lélek alkotásánál pedig «az előbbi edénybe, amelyben a mindenség lelkét vegyítve keverte, beleöntötte az előbbi elemek maradványait, némi tekintetben ugyanúgy kevervén őket, de már nem voltak ugyanabban a tiszta állapotban, hanem másod- és harmadrendű minőségben. Miután pedig az egésztest megalkotta, felosztotta egyes lelkekre, annyira, a mennyi a csillagok száma s valamennyinek kiosztá a magáét s mintegy kocsira ültetvén őket, megmutatta nekik a mindenség természetét».⁴

Ez utóbbi szavak értelme világossá lesz előttünk, ha a

¹ Plat. Ap. 40 C.

² Phaid. 79 A.

³ Tim. 35 A.

⁴ Tim. 41 D.

Phaidros következő sorait olvassuk: «Legyen tehát hasonló a lélek egy szárnyas kettős fogat és hajtója egybenőtt erejéhez. Az istenek lovai és hajtóik maguk is nemesek s nemes a fajtájuk is, a többiek fogatai azonban nem egynemű összetételűek. Minálunk embereknél a vezető hajtja a fogatot, a lovak egyike pedig szép és nemes és ilyen a származása is, a másik ló meg ellenkező származású és természetű . . . Minden lélek törődik a lélektelen mindenséggel, bejárja az egész égboltot, hol ilyen, hol olyan alakot öltve magára. Tökéletes és szárnyas alakjában fönn jár a magasban és kormányozza az egész világot, a melyik azonban szárnyát veszti, az aláhull, míg valami szilárd testre nem talál, ahol megtelepedve s földből való testet öltve magára (mely a lélek erejénél fogva önmagát látszik mozgatni), mint a lélek és test összetétele egészében élőlénynek neveztetik». ¹ Az istenek fogatai (lelkei) könnyen kapaszkodnak fel az égbolt domborulatán s a fogatok hajtói «az égbolt hátán állva» s annak körforgásában részt véve szemlélik az égbolt fölötti térben lévő eszméket. A többi élőlény lelke azonban csak részben jut e szemlélethez, mert lefelé húzza őket a nemtelen származású paripa, sőt nagyrészt egyáltalában nem sikerül nekik az eszmék szemléletéhez eljutni, mert az erőlködésben és a tolongó sokaság kavardásában megsérül a szárnyuk és lehull.

A kettős fogat vezetője az ész (νοῦς), a két paripa az indulat (θυμός, τὸ θυμοειδές) és a vágy (τὸ ἐπιθυμητικόν). A Phaidros előadása szerint a lélek kezdettől fogva e három részből áll, míg a Timaiosban kifejtettek szerint a két alsóbbrendű lelki tehetség csak a testtel való egyesülés időpontjában lép az ész mellé. Az istenek — úgymond — a halhatatlan lélek köré «halandó testet esztergályoztak . . . s ebben másfajta lelket építettek az előbbihez, halandót, félelmetes és kényszerű szenvedelmekkel, amilyen először is a gyönyör, a gonosznak leghatalmasabb csalogatója, továbbá a bánat, a jónak tűnése, aztán a mersz meg a félsz, oktalan két tanácsadó, és a nehezen fékezhető indulat meg a könnyen tévútra vezető remény; összekevervén pedig ezeket az értelmetlen érzékeléssel s a mindenre válalkozó erősszal szükségszerűen állították össze a lélek halandó nemét». ²

¹ Phædr. 246 A.

² Tim. 69 C.

A lélek é részei külön vannak választva a testben; az ész székhelye a fej, melyet a nyak választ el a test többi részétől, a törzs belsejében pedig a rekeszizom által egymástól elkülönítve helyezkedett el az indulat és a vágy. A Timaios szerint tehát csak az ész a halhatatlan, a Phaidros szerint ellenben mind a három része a léleknek.

A lélek egyéni halhatatlansága a plátói filozófia egyik alapvető tétele. «Minden lélek halhatatlan. Mert ami mindig mozgásban van, az halhatatlan. Ami pedig mást mozgat és mástól mozgattatik, annak közben szünetelvén a mozgása szünetel az élete is. Tehát csakis az önmagát mozgatónak, minthogy nem hagyja el magát, nem szünik meg sohasem a mozgása, sőt még a többi mozgónak is benne van a mozgásuk kezdete és forrása. A kezdet pedig keletkezés nélkül való. Mert mindennek ami keletkezik, a kezdetből kell keletkeznie, ennek azonban semmiből másból, mert ha valamiből keletkeznék, már nem volna kezdet. Minekutána pedig nincs keletkezése, pusztulásának sem szabad lennie; mert ha a kezdet elpusztul, sem maga nem jön többé létre más valamiből, sem belőle más valami, ha már mindennek a kezdetből kell keletkeznie. Ennélfogva tehát a mozgásnak oka az önmagát mozgató. . . . Minthogy pedig halhatatlannak látszik, ami magamagát mozgatja, a lélek lényegét és fogalmát is habozás nélkül ugyanilyenek mondhatjuk. Ugyanis minden test, amelynek kívülről támad a mozgása, lélektelen, amelynek pedig belülről, önmagából, az lelkes, lévén ez a lélek természete. Ha pedig így áll a dolog, hogy ami önmagát mozgatja, nem más, mint a lélek, akkor szükségszerűen következik, hogy a léleknek nincs se keletkezése, se pusztulása».¹

A lélek halhatatlanságának bizonyítása a «Phaidon» c. dialogus tárgya. Az ott felsorolt érvek közül csak egyet akarunk itt felemlíteni, azt, amely a fogalmi megismerés természetéből indul ki. A fogalmi megismerés nem származhatik a jelenségek-ből, mert hiszen az eszmére vonatkozik, azonban a jelenségek (érzékeltető dolgok) eszméikhez való hasonlóságuknál fogva felidézik a lélekben az eszmék képét, ami nem volna lehetséges, ha nem élnének bennünk, mint egy korábbi, a földi élet előtti szemléletnek emlékei. «Az emberek megkérdéztetvén maguk

¹ Phaidr. 245 C.

mondják meg mindenről, hogy mikép áll a dolog, csak helyes formában tegyék fel nekik a kérdéseket; úgy de, ha nem lenne meg bennök a tudás és helyes belátás, nem volnának erre képesek». ¹

A «visszaemlékezés» tüneményét látja Plato pl. abban is, hogy Sokrates kérdéseire felelgetve a tanulatlan rabszolga rövid időn belül elvont geometriai tételek igazságát képes belátni. ² Az eszmék és a matematikai fogalmak megismeréséből áll a tulajdonképeni «gondolkodás», melytől meg kell különböztetnünk az érzéki észrevevésen alapuló «vélekedést». Az érzéki észrevevés elméletét Plato részletesen fejti ki a Timaiosban. ³ De a fiziológiai kutatás s általában a természettudomány nem az a terület, amelyen a plátói filozófia maradandót alkotott. Kizárja ezt már elvi álláspontja is, hogy t. i. e téren nem lehetséges exakt megismerés. ⁴

Bármennyire fontosak is bölcséleti rendszere szempontjából Platónak a lélekre vonatkozó fejtegetései, rendszeres pszichológiáról nála sem lehet szó, inkább ethikai és mystikus vonatkozásokkal átszótt lélekmatafizikáról. Az első görög böleselő, akinél a lélektan mint önálló, autonom tudományos disciplina szerepel: Aristoteles.

3. Aristoteles.

Aristoteles filozófiája az öt megelőző böleselkedés gondolatának kritikai synthesise, új szempontok világánál történő újra átgondolása. «Szükséges. hogy előbb áttekintvén a régiiek tanításait . . . segítségül hívjuk mindazokat, akik róla (a lélekről) nyilatkoztak, hogy a helyesen mondottakat elfogadjuk, a helytelen nézetektől ellenben óvakodjunk». A Psychologia ez igénytelenül hangzó szavainak programmszerű jelentőségük van. Aristoteles, ahol csak teheti, a régebbi tudományos felfogásokhoz kapcsolja elméletét és sokszor a legellentétebb tételeket is, felismervén viszonylagos helyességüket, ki tudja egymással békíteni s ellentmondás nélkül való rendszerbe foglalni. Így oldja meg a régiek

¹ Phaid. 73 A.

² Menon 82 s. k. l.

³ Tim. 65 C. s. k. l.

⁴ Tim. 29 C.

görög bölcseletkedés egyik főproblemáját, a lét és változás fogalmainak összegyeztetését is a «fejlődés» fogalmának segítségével, melyet az «anyag» és a «forma», a «lehetőség» és a «valóság» kölcsönös viszonyára alapít.

Lélektani fejtegetéseiben is a közfelfogás ama megállapításából indul ki, hogy a lélek az életadó principiuma az élőlényeknek. Filozofiai alapfelfogásának megfelelően vizsgálnia kellett, hogy a lélek alaknak vagy anyagnak tekintendő-e; így jut el arra a conclusióra, hogy a lélek formája, «valóságulása» a szerves, lehetőség szerint élő testnek. Itt egyrészt mindjárt szembeütközik a haladás a régebbi filozofusok álláspontjához képest, a kik vizsgálódásaikban az emberi lélekre szorítkoztak, másrészt nem tagadhatjuk, hogy e definícióval a lélektan ismét eltávolodott a tudat problémájának előtérbe állításától, amely irányban Demokritos és Protagoras kezdése után haladhatott volna. Ami magát a fönti meghatározást illeti, Aristoteles megjegyzi, hogy nem akar szoros értelemben vett definíció lenni, hanem csak általános jellemzése a lélek különböző fajainak. Az élőlények közt fennálló fokozati különbségeknek megfelelően különbözik a lelkük is. A növényekben csak a vegetatív funkció teljesítésére szolgáló tenyésző lélek van meg, az állatokban már ezenfelül az érző és gerjedő (vagy törekvő) lélek is, ezekhez járul az emberben még a gondolkodó lélek. Minden magasabb rendű léleekben tehát az alacsonyabb rendű benne foglaltatik.

A tenyésző lélek tevékenységei a nemzés és a táplálkozás. A nemzés az élőlénynek az örökkévalóságra való törekvése; minthogy egyénileg nem lehet benne része, arra törekszik, hogy legalább a fajnak jusson belőle. A táplálkozásról egyrészt azt állíthatjuk, hogy az ellenkező által történik, másrészt, hogy a hasonló által, aszerint, hogy a nyers vagy a megemésztett táplálékra gondolunk. A táplálék nem hat a táplálkozóra, hanem megfordítva az élőlény, illetve a tenyésző lélek dolgozza fel a táplálékot a testi meleg segítségével.

Általában szólva az érzékelésről megjegyzi, hogy valami passzív mozgás és szenvedés. Az egyes érzékek csak a lehetőség szerint vannak, különben róluk is kellene érzeteinknek lennie. Épp így különbséget kell tennünk valóság és lehetőség szerint való érzékelés és valóság vagy lehetőség szerint való érzékelhető (inger) között. Az érzékelhetők részint önmaguknál fogva,

részint járulékosan vétetnek észre. Az önmaguknál fogva érzékelhetők részben egyes érzékek sajátos ingerei, részben valamennyinek közös tárgyai, mint pl. a mozgás, szám, alak stb. Járulékosan érzékelhető, ami az önmagában érzékelhetőnek esetleges tulajdonsága, pl. hogy a fehérség fia Diaresnek.

Az érzéki észrevevés lényege Aristoteles szerint abban áll, hogy az észrevevő alany felveszi az érzékelhetőnek alakját annak anyaga nélkül, mint a viasz a pecsétgyűrű alakját az arany vagy érc nélkül. Az érzékelő tehetség tehát lehetőség szerint olyan, a milyen az érzékelhető valósággal. — Az ismeretes öt érzéken kívül nincs más érzék. Ezek vagy mind megvannak az élőlényben, vagy egy részük, vagy csak a legszükségesebb érzék, a tapintás. Az érzékelhető nem érintheti közvetlenül az érzékszervet (illetőleg az ily érintkezés nem hoz létre érzetet), hanem az érintkezés a «közbeesőn» át történik. A «közbeeső» részint a külső közeg, a mely a távolból ható inger és az érzékszerv között közvetít, pl. a látásnál, hallásnál, szaglásnál, részint a testnek alkotó része, így az ízlésnél a nyelv, a tapintásnál a «hús» (bőr, köztakaró).

A látás érzékének tárgya a szín. A színeket az átlátszó közbeesőn keresztül látjuk; ilyen közegek pl. a levegő és a víz, a mennyiben részük van az átlátszóságban. Az átlátszónál is különbséget kell tennünk a valóságos és a lehetőség szerint való átlátszó között; valósággal átlátszó a fény hatása következtében lesz a közeg, helyesebben szólva a fény «valósulása» az átlátszónak, a mennyiben átlátszó. A szín az önmagánál fogva láthatónak felszíne s mozgatója a valósággal átlátszónak, a mely csak általa lesz láthatóvá. A látás folyamata úgy jön létre, hogy a szín hat a közbeesőre, ez meg az érzékszerve, a belsejében vízből álló szemgolyóra, a mely ezáltal mintegy színessé válik.

A hallás tárgya a hang. Hangja annak van, ami önmaga és a hallószerv között valóságos hangot tud létrehozni, vagyis a közbülső levegőt egyszerre tudja megmozdítani. Ez gyors ütés által történik, mely a levegő széjjelömlését megelőzi. Hangot csak a síma meg az öblös tárgyak adnak, a mikor megütjük őket; mert a síma felszínről egyszerre pattan el a levegő, az öblös test üregéből pedig nem tudván szabadulni, az első ütést még sok más követi. A külső levegő mozgása hozza létre a belső

levegőét is, amely a fülben van mintegy befalázva s mozdulatlanságánál fogva annál jobban érzi meg a külső hatásokat.

A szaglás érzéke az embernél kevésbé van kifejlődve; ezért nem is érezzük a szagot a kellemesnek, illetve kellemetlennek érzése nélkül. A különböző szagokat az ízek fajai szerint különböztetjük meg és nevezzük el, mert az ízlés, mint a tapintás egy faja, sokkal fejlettebb az emberben a szaglásnál. A szaglás is egy «közbeeső» át történik s a vízben is létrejön, meg a levegőben is. A lélekző állatok csak belélekezéskor érzik a szagot, mert a belélekezés szabaddá teszi az utat és kitágítja az ösvényeket, amelyeken át a szag a testbe jut. A szaglás a szárazra irányul, valamint az ízlés a nedvesre; a szaglóérzék pedig lehetőség szerint ilyen.

Az ízlés rokon a tapintással: egyikök sem történik egy idegen testen keresztül. Íze csak a valósággal vagy lehetőség szerint folyékony testnek van, pl. a sónak. Ezért kell az érzékszervnek is olyan természetűnek lennie, hogy folyékonyvá válhassék; se túlságosan száraz, se túlságosan nedves állapotban nem érzi meg az ízeket a nyelv. Az ízlés nem történik külső közegen át, a «közbeeső» szerepét itt a nyelv tölti be, az érzék pedig a test belsejében van úgy, mint a tapintásnál.

A tapintás körébe tulajdonképpen sokféle érzet tartozik (hideg, meleg, kemény, puha stb.), de mind egy érzék körébe esőnek látszik, a mint hogy a látás és a hallás is egy érzéknek látszanának, ha testünkhöz nőit volna a levegő. Ilyen odanőtt közege a tapintásnak a hús, érzéke pedig a szív, a mely egyszersmind az ú. n. «közös érzéknek» is szerve.

A közös érzék tárgyai, mint láttuk, a mozgás és a nyugalom, az alak, a nagyság, a szám; mindezeket a mozgásra vezeteti vissza Aristoteles. Azonkívül érzeteinkről is van észrevevésünk; megkülönböztetjük a fehéret az édestől, még ha ugyanegy tárgyon egyszerre vesszük is észre, tehát egyfelül különkülön, másfelől egy osztatlan folyamatban történik az észrevevés. A megismerésnek ezt a tulajdonságát is a közös érzék alapján magyarázza Aristoteles; miként ugyanis a szög csúcspontja egyszerre két egyeneshez tartozik, tehát bizonyos értelemben egynek, más értelemben kettőnek tekinthető, úgy a közös érzék is, mint valamennyi külön érzék középpontja, működésben egy is, többféle is.

A közös érzéknek tulajdonítja A. a képzelés (képzetalkotás) és emlékezés képességeit is. A képzetek az érzeteknek, ill. az érzeteknek az érzékszervekben hátrahagyott «maradványainak» a közös érzékre történő hatása által keletkeznek. Ha egy képzetünket egy korábbi érzetre vonatkoztatjuk, akkor emlékezés jön létre; az ilyen emlékezeti kép tudatos felújítása a visszaemlékezés. Az érzéki képzelésen kívül A. értelmi képzelést is ismer, melynek természetét azonban közelebbről nem határozza meg, úgyszintén a képzetek és első gondolatok közti különbséget sem.

A gondolkodás tehetsége, az ész, abban különbözik az érzékelő tehetségtől, hogy nincs testi szerve és semmi más, mint tiszta lehetőség. A gondolhatókat az ész a képzetekben gondolja; a képzetek úgy viszonylanak az észhez, mint az érzetek a képzelő tehetséghez, mindazonáltal nem a gondolhatók hatása alatt lép az ész a valóság állapotába (mert a gondolhatók azonosak a gondolatokkal s a gondolkodáson kívül csak lehetőség szerint vannak), hanem a «szenvető ész» tiszta lehetőségét valóra váltja a «cselekvő ész» (mint később elnevezték), ez pedig nem egyéb, mint tiszta valóság, energia. Ez az ész az, amely «kívülről» jön a testbe a nemzésekör s túléli a testet, a szenvető ész ellenben mulandó.

ARISTOTELES A LÉLEKRŐL.

ELSŐ KÖNYV.

1. fejezet.

402 a Minthogy a tudást a szép és becses dolgok közé számítjuk, s egyik fajtáját inkább mint a másikat, akár szabatosságánál fogva,¹ akár azért mert nemesebb és csodálatraméltóbb dolgokra vonatkozik: a lélekkel foglalkozó kutatást mind e két oknál fogva méltán sorolhatjuk az elsők közé. Azt is látjuk, hogy a 5 lélek ismerete nagy segítségünkre van minden igaz megismerésnél, különösen pedig a természeténél; a lélek ugyanis mintegy alkotó elve az élőknek.² Feladatunk tehát természetébe és lényegébe belátást szerezni s azt megismerni, majd meg járulékos tulajdonságait,³ melyek közül némelyek a lélek sajátos állapotainak látszanak, mások ellenben, úgy látszik, általa az egész 10 élőlény sajátosságai. Valami megbízható eredményhez eljutni azonban a lélekre vonatkozólag mindenképen a legnehezebb dolgok közé tartozik. Ugyanis, minthogy sok máséval is közös a kutatása, értem a lényegi valóságét, könnyen úgy tűnhetnék fel a dolog, mintha *egy* módszerünk volna mindarra, aminek a 15 lényegét meg akarjuk ismerni, amilyen pl. a járulékos sajátosságok megállapítására a levezetés;⁴ úgy hogy mindenekelőtt ezt a módszert kellene keresnünk. Ha pedig nincs közös módszere a miség kutatásának, még nehezebb feladata lesz a tárgyalásnak, ugyanis minden egyes esetben külön kell megállapítanunk a módját. Ha pedig nyilvánvaló lesz, hogy levezetés-e vagy szét- 20 választás⁵, vagy más valamilyen módszer, még sok a kétség és ingadozás arra nézve, hogy honnan induljon ki a kutatás; mert más dolognak más az elve, pl. más a számoké és más a síkoké.

Mindenekelőtt azt kell meghatározni, hogy milyen nembe tartozik⁶ és micsoda, értem, hogy lényegi valóság-e, vagy minőség vagy mennyiség vagy esetleg a megkülömböztetett kategóriák más valamelyikébe való; aztán meg, hogy lehetőség szerint való-e,

vagy inkább valami teljesültség,⁸ mert ez nem csekély különb-
ség. Azt is vizsgálunk kell, osztható-e vagy oszthatatlan⁹ s 402 b
hogy egynemű-e minden lélek vagy sem, ha pedig nem egy-
neműek, vajjon fajilag vagy nemileg különböznek-e egymástól;¹⁰
ezidőszerint ugyanis, úgy látszik, csak az emberi lelket veszik
figyelembe, akik a lélekről szólnak és természetét kutatják,
pedig ügyelnünk kell arra, hogy felderítetlen ne maradjon
a kérdés, vajjon egy-e a fogalma, mint az élőlényé, vagy min-
den fajáé más és más, mint a lóé, kutyáé, emberé, istené, az egye-
temes «élőlény» pedig vagy semmi vagy valami természet sze-
rint későbbi¹¹ (épúgy, mint mikor más közös valamit állítunk
róla). Továbbá, ha nincs többféle lélek, hanem részei vannak,¹²
vajjon az egész lelket kell-e előbb vizsgálunk, vagy a részeket.¹⁰
Azt is nehéz meghatározni, milyen természeti sajátságaiknál
fogva különböznek egymástól s hogy a részeket kell-e előbb
kutatnunk vagy a tevékenységeiket, pl. a gondolkodást-e vagy az
észt, az érzést-e vagy az érző tehetséget s hasonlóképen a töb-
binél. Ha pedig a tevékenységeket kell előbb vizsgálunk, me-
gint az a kétségünk támadhatna, hogy vajjon nem a tárgyakat¹⁵
kell-e előbb vizsgálni, amelyekre vonatkoznak, pl. az érzékelhető
az érzéklő tehetségnél s a gondolható az észnél. Úgy látszik azon-
ban, hogy nemcsak a miség¹³ ismerete alkalmas arra, hogy a
lényeg járulékainak okaiba betekinthessünk, (mint pl. a mathe-
matikában annak tudása, hogy mi az egyenes meg a görbe vagy
a vonal meg a sík, annak megértésére, hogy hány derékszög-²⁰
gel egyenlő a háromszög szögeinek összege), hanem másfelől a
járulékok is nagyban hozzájárulnak a miség ismeretéhez,¹⁴ vala-
hányszor ugyanis képzeink¹⁵ alapján számot adhatunk a járú-
lékokról, akár valamennyiről, akár legnagyobb részükről, akkor
lesz módunkban a lényegről is a leghelyesebben szólni; mert²⁵
minden levezetés kiinduló pontja a lényeg, úgyhogy az oly
meghatározások, amelyekből nem folyik a járulékok ismerete, 403 a
hanem egykönnyen még csak sejteni sem lehet azokat, szemmel-
láthatólag üres dialektika számba mennek mindannyian.¹⁶

Azonkívül kétségeink lehetnek a lelki folyamatokra nézve is,
vajjon mind közösek-e a testtel, vagy van-e olyan is, amely
csak a léleknek sajátja; mert ezt megállapítani szükséges, de
nem könnyű dolog. Legtöbbjét, úgy látszik, nem szenvedti és nem
cselekszi a test nélkül, pl. a haragot, bátorságot, vágyódást s az

észrevevést általában; még leginkább sajátjának látszik a gondolkodás. Ha azonban ez is képzelés vagy nincs képzelés nélkül, akkor test nélkül ez sem lehetséges.¹⁷ Egy szóval, ha van oly lelki folyamat vagy tevékenység, amely sajátja a léleknek, akkor önállóan is meg tud lenni, ha pedig nincs ily sajátos tevékenysége, nem lehet meg magában, hanem ugyanaz lesz a helyzet, mint az egyenes vonalnál, amelynek, mint egyenesnek, sokféle tulajdonsága van, pl. hogy az éregömböt egy pontban érinti, de azért még sem fog így önmagában érinteni, mert el nem különíthető, minekutána állandóan valami testhez van kötve. A lelki folyamatok is, úgy látszik, mind szoros összefüggésben vannak a testtel, pl. az indulat, szelidség, félelem, szégyen, bátorság, továbbá az öröm meg a szeretet és gyűlölet, mert ezekkel egyidőben valami változás megy végbe a testben.

Erre mutat az is, hogy olykor erős és feltűnő behatásokra sem indul fel s nem ijed meg, olykor meg csekély és alig észrevehető ingerekre is megindul, amikor t. i. izgalomban van a test s olyan állapotban, mint a mikor haragszik. Még világosabban szól azonban a következő megfigyelés, hogy t. i. minden félelmet keltő körülmény fellépése nélkül is a félelem állapotába jut az ember. Ha így áll a dolog, világos, hogy a lelki folyamatok anyaghoz kötött fogalmak.¹⁸ Azért a meghatározásaik is ilyenfélék, pl. hogy a harag az ilyenféle testnek vagy résznek vagy tehetőségnek mozgása ilyen okból ilyen célra. Ennélfogva a természettudós feladata lesz a lélek lényegét megismerni, akár minden lélekét, akár az ilyneműét. Azonban a természettudós és a dialektikus különbözőkép határozzák meg az előbb említett folyamatok mindegyikét, pl. hogy a harag micsoda; az egyik ugyanis azt mondaná, hogy a viszontbántás gerjedelme vagy más ilyesfélé, a másik meg, hogy a szív körüli vér és melegség forrongása. Az egyik az anyagot adja vissza, a másik a formát és a fogalmat. Mert a fogalma ez a dolognak,¹⁹ szükséges azonban, hogy meghatározott anyagban legyen, ha valósággal lesz, miként a ház fogalma is ilyenféle, hogy «szelek, záporok, melegek pusztító hatásától óvó menedék», a másik meghatározás meg azt mondja, hogy «kövek, téglák, gerendák», egy harmadik ellenben az ilyen anyagban, ilyen célból megvalósult formát fogja visszaadni. Kicsoda már most a természettudós ezek közül? Vajjon aki csak az anyagot tartja szem előtt, a fogalmat pedig

nem veszi figyelembe, vagy aki csak a fogalommal gondol? Vagy inkább az, aki mindkettőből állítja össze. Amazok mindegyike pedig micsoda? Vagy talán nincs is, aki az anyagnak el nem választható tulajdonságairól szól, amennyiben elválaszthatatlanok, hanem a természettudós tárgyalja mindazt, ami a minőségileg meghatározott testnek és anyagnak tevékenysége és állapota. Amiket pedig nem mint ilyeneket tekintenek, azok másra tartoznak és pedig némely esetben a művész foglalkozik velük, ha ép akad olyan, pl. a kézműves vagy az orvos; az el nem különíthető tulajdonságokkal pedig, amennyiben nem minőségileg meghatározott dolognak sajátosságai s elvontan tekintetnek, a matematikus foglalkozik, amennyiben pedig elkülönített tulajdonságokról van szó, a metafizikus.²⁰ De vissza kell térnünk oda, ahonnan kiindultunk. Fejtegettük pedig, hogy a lélek állapotai nem különíthetők el az élőlények fizikai anyagától, amennyiben olyanfélék, mint az indulat és a félelem, nem pedig mint a vonal és a sík.

2. fejezet.

A lélek természetét kutatva szükséges, hogy előbb áttekintvén a régiek tanításait (miközben a vitás kérdéseken is végig megyünk,¹ amelyeket tisztáznunk kell), segítségül hívjuk mindazokat, akik róla nyilatkoztak, hogy a helyesen mondottakat elfogadjuk, a helytelen felfogásoktól ellenben óvakodjunk. Kiindulópontja a kutatásnak azon tulajdonságok feltüntetése, amelyek a közfelfogás szerint leginkább tartoznak a lélek természetéhez. Nos hát, a lelkes lény a lélektelentől, úgylátszik, főkép két sajátossága által különbözik: a mozgás és az érzéki észrevevés által. Nagyjából e két tulajdonság megkülönböztetése maradt ránk a lélekre vonatkozólag a régiektől is; némelyek ugyanis főképen és elsősorban léleknek mondják azt, ami mozgat. Minthogy pedig nézetük szerint semmi sem mozgathat más valamit, ami maga nem mozog, a lelket is a mozgó dolgok közé sorolták. Ebből kifolyólag mondja Demokritos² is valami tűznek és melegnek; szám-
404 a
talanok lévén ugyanis az elemalakok és oszthatatlanok [a gömbalakúakat tűznek mondja, t. i. a levegőben levő ú. n. «szilánkokat», amelyek ajtó résein át beszivárgó napsugárban látszanak, melyekből],³ a «csiramindenséget»⁴ az egész természet elemeinek mondja, (hasonlókép Leukippos is), a gömbalakúakat pedig

közülök léleknek, minthogy ezek az elemalakok tudnak leginkább mindenén áthatolni s a többit mozgatni saját mozgásuk által, kiindulva abból a feltevésből, hogy a lélek az, ami az 10 élőlények mozgását okozza. Ennélfogva határa az életnek a lélekzés; ugyanis ha a körülfogó levegő összeszorítja a testeket s kiszorítja belőlük az elemalakok közül azokat, amelyek az élőlényeket mozgásban tartják, az elemalakok segítséget nyernek más ilyneműektől, melyek kívülről jönnek a testbe a belélekezés útján; mert ezek megakadályozzák az élőkben lévő atomok kiválasztását, együtt állva ellen az összenyomó és szorító erőnek; az élet pedig addig tart, ameddig ezt végezni bírják. Úgylátszik, ugyanez az értelme annak is, amit a pythagoreusok⁵ mondanak; némelyek közülök ugyanis azt állították, hogy a lélek a levegőben úszkáló szilánkokkal azonos, mások meg, hogy azzal, ami ezeket mozgatja. Ezekről pedig azért szóltak, mert szakadatlanul 20 mozogni látszanak, még ha teljes szélesend uralkodik is. Ugyanarra az eredményre jutnak mindazok, akik azt állítják, hogy a lélek az, ami önmagát mozgatja; mert, úgylátszik, valamennyien a mozgást tartják a lélek legsajátosabb tulajdonságának s hogy a többi dolgot mind a lélek mozgatja, ez pedig önmagát, mint- 25 hogy semmit sem láttak mozgatni, ami maga nem mozog. Hasonlóképen Anaxagoras⁶ is a lelket mondja a mozgatónak s aki kivüle még állította, hogy a mindenséget az ész hozta mozgásba; de nem teljességgel, miként Demokritos; ez ugyanis általában egynek mondja a lelket és az észet, mert az igazság a tünemény s 30 ezért Homeros helyesen mondja, hogy Hektor «mást gondolva»⁷ feküdt. Tehát nem használja az ész fogalmát egy az igazságra irányuló tehetség megjelölésére, hanem azonosítja a lelket az 404 b ésszel. Anaxagoras tanítása ellenben e tekintetben kevésbé világos; mert sok esetben ugyan a szép és helyes okának az észet tünteti fel, máskor meg azt állítja, hogy az ész a lélek, ugyanis szerinte valamennyi élőlényben megvan az ész, nagyokban és 5 kicsinyekben, nemesekben és hitványabbakban. Úgy látjuk azonban, hogy az ész, ha az értelmes gondolkodást értjük rajta, nincs meg egyformán minden élőlényben, de még minden emberben sem.

Mindazok, akik a lelkes lényben a mozgást tartották fontosnak, a mozgatásra legalkalmasabb valaminek fogták fel a lelket, akik pedig arra néztek, hogy megismer és észreveszi a dol-

gokat, azok a lelket az elemekkel azonosítják, hol több ilyen¹⁰ véve fel, hol csak egyet. Így pl. Empedokles^s valamennyi elem-ből állítja össze s ezek mindegyikét léleknek tekinti, mikor így szól:

«Földdel látja a földet az ember, a vizet a vízzel,
Léggel az isteni léget, a tüzrel tűz iszonyatját,
Jóságot jóság, gyűlölség gyűlöletet lát.»

15

Ugyanazon a módon alkotja Plato is Timaiosában a lelket az elemekből; mert a hasonló ismeri meg a hasonlót, a dolgok pedig az elemekből állanak. Hasonló eredményhez jutnak a «Bölcselőtről»⁹ szóló fejtegetések: «maga az állat»¹⁰ magából az²⁰ egység eszméjéből s az első hosszúságból, szélességből, mélységből áll, a többi ennek megfelelően; de másformán is történik az okoskodás: az ész az egység, a tudás a «kettő», mert egyedül csak egy irányban halad, a sík száma a vélemény, a testé az észrevevés: mert egyrészt a számokat azonosítják ma-²⁵ gukkal az eszmékkel és elvekkel, a számok pedig az elemekből vannak, másrészt a dolgokat részben az ésszel, részben a tudással, részben vélekedéssel és részben érzéki észrevevéssel ismerjük meg, e számok pedig a dolgok eszméi. Minekutána pedig mozgatónak is látszott a lélek és megismerőnek is, némelyek úgy foglalták össze a kettőt, hogy a lelket önmagát mozgató³⁰ számnak⁴¹ mondták.

Az alkotó elvek kérdésében, hogy melyek és hányan vannak, legnagyobb a különbség az anyagi és anyagtalan elvek hívei között, ezektől megint különböznek azok, akik vegye-⁴⁰⁵ sen mindkét fajtából veszik az elveket. De az elvek számát illetőleg is eltérnek egymástól, némelyek ugyanis egyet, mások többet vesznek fel. Ezeknek megfelelően alkotják meg a lelket is, t. i. azt mondják, hogy a lélek a természeténél fogva mozgásra alkalmas elem s állításuk nem is észszerűtlen. Ebből⁵ kiindulva némelyek tűznek gondolták, mert ez a legfinomabb s leginkább anyagtalan jellegű az elemek között, azonkívül mindenekelőtt ez mozog és mozgítja a többit is. Demokritos pedig még elmésebben okoskodott, mikor azt fejtegette, hogy e két tulajdonság mindegyikének mi az oka; ugyanis szerinte a lélek és az ész egy és ugyanaz a dolog, amely az első és szétvá-¹⁰ laszthatatlan testek közé tartozik s részecskéinek aprósága és alakja folytán alkalmas a mozgásra. Az elemalakok között

pedig szerinte legmozgékonyabb a gömbalakú, ilyenfajta pedig az ész és a tűz. Anaxagoras viszont, úgylátszik, különbséget tett a lélek és az ész között, mint előbb is megjegyeztük, de ¹⁵ azért mind a kettőt *egy* valóságnak tekinti, kivéve, hogy mindenek felett az észet teszi alkotó elvnek, mert szerinte csakis ez egyszerű, vegyítetlen és tiszta a létező dolgok között. Mindakét tevékenységet egy és ugyanazon elvnek tulajdonítja, a megismerést is és a mozgást is, mikor azt mondja, hogy az ész mozgató meg mindent. (Thales¹² is, úgylátszik, a hagyomány szerint valami mozgatónak tartotta a lelket, minthogy azt állította, hogy a mágneskőnek lelke van, mivel a vasat mozgató.) Diogenes¹³ pedig, mint mások is,¹⁴ levegőnek mondja, úgy vélekedvén, hogy mindenek közt ez a legfinomabb test és az alkotó elv s hogy ennél fogva ismer meg és mozgató a lélek: amennyiben első s belőle van a többi, megismer, amennyiben pedig a legfinomabb, mozgatóra ²⁰ alkalmas. Herakleitos¹⁵ is az elvet mondja a léleknek t. i. a párat, amelyből a többi dolgot származtatja; továbbá, hogy anyagtalan és szakadatlan folyásban levő, a mozgót pedig a mozgóval ismerjük meg. Hogy pedig a valóság szüntelen mozgásban van, azt ő is hitte s az emberek többsége szintén. Ezekhez hasonlóan fogta fel, úgylátszik, Alkmaion¹⁶ is a lelket; ³⁰ ugyanis azt mondja róla, hogy halhatatlan a halhatatlanokhoz való hasonlóságánál fogva, ez a tulajdonsága pedig azért van meg, mert folytonos mozgásban van; mert szakadatlan mozgásban vannak ^{405 b} az égi testek is, a hold, nap, csillagok s az egész égbolt. Az esetlenebbek közül némelyek víznek is tartották, mint pl. Hippon,¹⁷ s e meggyőződésük alapja, úgylátszik, a sperma, amely valamennyi élőlény-nél cseppfolyós; ugyanis cáfolgatja azokat, akik a lelket vérnek ⁵ tartják, mondván, hogy a sperma nem vér, pedig ez az első lélek. Mások meg vérnek mondják a lelket,¹⁸ mint pl. Kritias,¹⁹ az érzéki észrevevést tekintvén a lélek legsajátosabb tulajdonságának, ez pedig szerintük a vér természeténél fogva van meg benne. Minden elemnek akadt szószólója, kivéve a földet. Ezt senki ¹⁰ sem választotta, csak aki valamennyi elemből származtatja, vagy azok összeségének mondja.

E szerint valamennyien úgyszólván e három tulajdonságával határozzák meg a lelket: a mozgással, érzéssel, anyagtalansággal; ²⁰ mindezen tulajdonságok pedig az elvekre vezethetők vissza. Ezért azok is, akik a megismeréssel határozzák meg a

lelket, elemnek vagy elemekből állónak mondják s mindnyájan egy értelemben tárgyalják a kérdést, egynek kivételével: ugyanis azt mondják, hogy a hasonlóval ismerjük meg a hasonlót, minek-¹⁵ utána pedig a lélek mindent megismer, valamennyi alkotó elvből állítják össze. Akik tehát *egy* végső okot s *egy* elemet vesznek fel, azok a lelket is egynek állítják, pl. tűznek vagy levegőnek, akik pedig több alkotó elvet különböztetnek meg, azok a lelket is többől alkotják. Egyedül csak Anaxagoras mondja,²⁰ hogy az ész érintetlen s hogy semmi mással sincs közös tulajdonsága. Ilyen létére azonban mi módon fog megismerni s minek alapján, azt sem ő meg nem mondta, sem abból, amit mondott, nem tűnik ki. Akik pedig ellentéteket vesznek fel az alkotó elvekben, azok a lelket is az ellentétekből állítják össze, akik viszont az ellentét egyik tagját tartják alkotó elvnek, pl. a meleget vagy a hideget vagy más ilyesmit, azok ennek meg-²⁵ felelően a lelket is ezek egyikével azonosítják. E czélból még szöfejtésekbe is bocsátkoznak, némelyek ugyanis melegnek mondják, mert az életet is azért hívják így,²¹ akik pedig hidegnek, ezek azt mondják, hogy a lélekzés és a lehülés²² következtében hívják léleknek. Ezekben előadtuk a lélekre vonatkozólag ránk maradt tanításokat s hogy mily okoskodások alapján szólnak így.³⁰

3. fejezet.

Mindenekelőtt a mozgás természetét kell vizsgálnunk, mert nemcsak tévedés a lélek természetét olyannak felfogni, mint aminőnek azok tartják, akik a lelket az önmagát mozgatónak ^{406 a} vagy mozgatni tudónak mondják, hanem egyenesen lehetetlen, hogy a mozgás a lélek sajátosságai közé tartozzék. Hogy a mozgatónak magának nem kell mozognia, azt már előbb mondtuk. Minthogy pedig mindennemű mozgás kétféle lehet (t. i. vagy másnál fogva mozog valami vagy önmagánál fogva, «másnál fogva» ⁵ pedig azt mondjuk, ami azáltal mozog, hogy valami mozgásban levőben van, pl. a hajósok; mert ezek nem egy értelemben mozognak a hajóval, ez ugyanis önmagánál fogva mozog, azok meg azáltal, hogy a mozgó dologban vannak; ez kitűnik a testrészeken: mert a lábak sajátos mozgása a járás s ez az embereké is, de ez nincs meg az említett esetben a hajósokban), mon-¹⁰ dom, kétféleképen lévén használható a járás kifejezése, most azt

kutatjuk a lélekről, vajjon önmagánál fogva mozog-e és részese a mozgásnak. Mozgás pedig négyféle lévén¹: térbeli mozgás, minőségi változás, fogyás, növekedés, vagy ezek egyike lesz meg benne, vagy több vagy valamennyi. S ha nem mozog járulékosan, természeténél fogva lesz sajátja a mozgás s ha így áll a
 15
 dolog, tere is lesz, mert az említett mozgások mind a térben történnék. Ha pedig a lélek természete a magamozgatás, nem lesz meg benne a mozgás járulékosan, mint a fehérben vagy háromrőfnyiben; mert ezek is mozognak, de járulékosan: a test
 20
 mozog ugyanis, amelynek tulajdonságai. Ennélfogva sajátos terük² sincsen, a léleknek pedig lesz, minekutána természeténél fogva van része a mozgásban. Továbbá, ha természeténél fogva mozog, erőszakkal is mozgatható lesz; s ha van erőszakos mozgása, van természetes is.³ Ugyanígy leszünk a nyugalmi helyzettel is, mert ahova természeténél fogva mozog, ott van a természetes
 25
 nyugalmi helyzete is, hasonlóképen, ahova erőszakos mozgás viszi, ott csak erőszakkal tartható nyugalomban. Hogy azonban mifélek lesznek a lélek erőszakos mozgásai és nyugalmi helyzetei, azt még az önkényesen alakító képzelet is csak bajosan tudná megmondani. Továbbá, ha fölfelé megy a természetes mozgása, tűz lesz, ha pedig lefelé, föld; mert e testeknek ezek
 30
 a jellemző mozgásaik. Ugyanaz áll a közbeeső mozgásokról. Továbbá minekutána látjuk, hogy a testet mozgatja, szükség-szerűleg azokat a mozgásokat kell a testre átszarmaztatnia, amelyeket maga is végez. Ha pedig így áll a dolog, megfordítva
 406 b
 is lehet állítani, hogy aminő mozgást a test végez, olyat végez a lélek is. A test mozgása pedig helyváltozás; ennélfogva a lélek is változtatja helyét akár egészében, akár részeiben mozdulva el. Ha pedig ez lehetséges, akkor kilépven a testből oda vissza is
 5
 térhetne, amiből az következnek, hogy a halottak feltámadhatnának. A járulékos mozgást mástól is kaphatja. Ámde aminek természetében van a magamozgatás, annak nem szabad a mozgást mástól kapnia, kivéve járulékos értelemben, valamint az önmagában véve vagy önmaga miatt jó⁴ sem lehet az más miatt vagy
 10
 más végett. A lelket pedig, úgylátszik, leginkább az érzékelhetők mozgatják, ha egyáltalán mozog. Azonban az esetben is, ha magamagát mozgatja, maga is mozgásnak van alávetve, úgyhogy, ha minden mozgás elváltozása a mozgónak amennyiben mozog, a lélek is elváltoztatja lényegét, ha nem mozgatja magát járú-

lékosan, hanem a mozgás magának a lényeknek, mint olyannak¹⁵ mozgása. Némelyek meg azt mondják, hogy úgy mozgatja a testet, amelyben van, ahogyan maga is mozog, pl. Demokritos, aki ezzel az állításával közel jár Philippos⁵ komédiaköltőhöz, aki azt mondja, hogy Daidalos a fából való Aphrodite szobrot úgy hozta mozgásba, hogy higanyt töltött belé; hasonlóképen szól Demokritos is, ugyanis azt mondja, hogy a szétválasztha-²⁰ tatlan gömböcskék mozgásban lévén annak következtében, hogy soha egy helyben nem maradhatnak, magukkal rántják és mozgatják az egész testet. Mi pedig erre azt kérdezzük, hogy vajjon nyugalmi helyzetet is hozhat-e létre ugyanez az ok. Hogy hogyan hozná létre, azt bajos, sőt lehetetlen megmondani. Általában pedig úgy látjuk, hogy nem így mozgatja a lélek az élőlényt, hanem valamelyes választás és gondolkodás által.

25

Ugyaníly módon mozgatja a Timaios⁶ természetbölcselete szerint is a lélek a testet; ez elmélet szerint ugyanis mozgása által mozgatja a lélek a testet, minthogy vele össze van fonódva. A lélek t. i. az elemekből állván⁷ és a harmonikus számok szerint lévén tagolva,⁸ hogy természetes érzéke legyen³⁰ a harmónia iránt s mindenben összhangzó mozgásokat végezzen, egyenes irányát körré görbitette s szétválasztván az egy kört két kétfelé összeillesztett körre,⁹ ezek egyikét ismét hét körre¹⁰ 407 a osztotta, azonosítván az égbolt mozgásait a lélek mozgásaival. Mindenekelőtt nem helyes dolog azt állítani, hogy a lélek kiterjedés, ugyanis a mindenség lelkét nyilvánvalóan olyannak képze-⁵ zeli, mint amilyen az ú. n. ész, tehát nem olyannak, aminő az érzéki észrevevés, sem pedig olyannak, mint a vágyó tehetség; ezeknek a mozgása ugyanis nem körforgás; az ész ellenben egy és folytonos, miként a gondolkodás, a gondolkodás pedig a gondolatokból áll, ezek pedig a sorrend értelmében adnak egységet, mint a szám, nem pedig oly értelemben, mint a kiterjedés; ennél fogva az ész sem ily értelemben folytonos, hanem vagy kiterjedés nélküli vagy nem olyan értelemben folytonos, mint¹⁰ a kiterjedés. Hogyan is gondolkodnék kiterjedés létre bármelyik részével,¹¹ akár kiterjedés értelmében fogván fel részeit, akár pontoknak, ha ugyan ezeket is részeknek tekinthetjük? Ha pontoknak tekintjük, amelyeknek száma végtelen, világos, hogy sohasem jut a végükre, ha pedig kiterjedés értelmében fogjuk fel a részeket, sokszor, sőt számtalanszor fogja ugyanazt gondolni,

15 pedig nyilvánvaló, hogy egyszer is lehetséges. Ha pedig elegendő, ha valamely részével érint, miért kell hát körben forognia, vagy egyáltalán kiterjedésének lennie? Ha pedig az egész körrel érintve kell gondolkodnia, mit jelent az egyes részekkel való érintés? Továbbá, hogyan fogja az oszthatót gondolni az oszthatatlan által, vagy az oszthatatlant az osztható által? Szükséges továbbá,

20 hogy az ész legyen ez a kör; mert az ész mozgása a gondolkodás, a köré a körforgás, ha tehát a gondolkodás körforgás, akkor ész lesz a kör, amelynek tulajdonsága az ilyen forgás. Szakadatlanul meg ugyan mit fog gondolni? szakadatlanul kell u. i. gondolkodnia, minekutána örökkévaló a körforgás. Mert a gyakorlati gondolatoknak határaik vannak: ugyanis valamennyi

25 más valamiért van; az elméletiek pedig az ítéleteknek megfelelően határolódnak: minden ítélet pedig vagy meghatározás vagy következtetés; a következtetés meghatározott kezdetből indul ki és bizonyos értelemben van vége is, a következmény vagy zárótétel; ha pedig nem záródnak be, legalább nem is fordulnak vissza a kiinduló ponthoz, hanem folyton új közepső és szélső fogalmat vévén magukhoz egyenes irányban

30 haladnak előre; a körforgás ellenben megint a kiinduló ponthoz tér vissza. A meghatározások pedig mind határoltak. Továbbá, ha ugyanaz a körforgás többször történik, többször kell ugyanazt gondolni. Aztán meg a gondolkodás inkább valami vesztegeléshez és megállapodáshoz hasonlít, mintsem mozgáshoz; hasonlókép a következtetés is. De meg nem is boldog, ami

407 b nem megy végbe könnyen, hanem erőltetve, már pedig ha a léleknek nem természete a mozgása, természete ellenére mozgattatik. Terhes továbbá a testtel való egyesülés is a szabadulás lehetősége nélkül s még hozzá el is kerülhető, minthogy jobb az észnek, ha nincsen együtt a testtel, amint szokták is mon-

5 dani és sokan helyeslik. Az sem világos, hogy mi az égbolt körforgásának oka. Mert sem a lélek lényege nem oka a körforgásnak, hanem járulékosan mozog így, sem pedig a test nem oka, hanem inkább a lélek a testé. Azt sem mondják, hogy így

10 jobb, pedig azért kellett az istennek a lelket körforgással felruháznia, mert jobb neki mozognia, mint egy helyben maradnia, s mert jobb így mozognia, mint máskép.

Minthogy pedig az ilyenféle vizsgálódás más tárgyalás keretébe jobban illik, ez alkalommal nem folytatjuk tovább; az a

visszássága azonban megvan ennek az okoskodásnak is és a lélekre vonatkozó legtöbb másnak is, hogy t. i. a testtel kötik¹⁵ össze s beléje helyezik a lelket anélkül, hogy egyúttal tisztáznák a kérdést, hogy ez mi okból történik és a testnek minő az állapota. Pedig e pont tisztázását szükségesnek látjuk: mert e közösségnél fogva cselekszik az egyik és szenved a másik s mozog az egyik és mozgat a másik, már pedig e folyamatok egyike sem megy végbe véletlenül összekeverülő tényezők közt. Ők pedig csakis a lélek minőségét próbálják meghatározni, a be-²⁰ fogadni kész testről pedig semmi megállapítást sem fűznek hozzá, mintha lehetséges volna, hogy, miként a pythagorasi mythosokban,¹² tetszésszerinti lélek szálljon tetszésszerinti testbe; olyanféleképp beszélnek ezek, mintha valaki azt mondaná, hogy az ács-²⁵ mesterség a furulyákba száll,¹³ ugyanis a művésznek az eszközökkel kell élnie, a léleknek meg a testtel.

4. fejezet.

Még egy más elmélet¹ is maradt ránk a lélekre vonatkozólag, amely sokak szemében nem kevésbé tetszetős, mint az előbb említettek bármelyike, s amely mintegy számot adott s tisztázta magát a közönsben történő² beszédekben is. Ugyanis valami harmóniának mondják a lelket; mert szerintük a har-³⁰ mónia ellentétek vegyítése és összetétele s a test is ellentétekből áll. Ámde a harmónia a vegyített dolgok aránya vagy pedig összetétel, a lélek ellenben nem lehet ezek egyike sem. Továbbá: a mozgatás nem tulajdonsága a harmóniának, a léleknek pedig valamennyien mondhatni elsősorban ezt tulajdonítják; meg-^{408 a} felelőbb azonban az egészségről állítani, hogy harmónia s egyáltalán a testi jelességekről, mintsem a lélekről. Leginkább szembetűnik ez, ha a lélek tevékenységeit és állapotait akarja valaki a harmóniának tulajdonítani, mert bajos dolog⁵ ezeket vele összhangba hozni. Aztán meg, ha kétféle értelemben használjuk a harmónia kifejezést, még pedig eredeti értelemben azon kiterjedésekre vonatkozólag, amelyeknek mozgásuk és helyzetük van, ezeknek összetételét értve rajta, ha úgy illeszkednek össze, hogy semmi velük egynemű dolog³ nem férhet közéjük, átvitt értelemben pedig a keverék arányát: akkor ugyan egyik értelemben sem alkalmazzuk helyesen a lélekre, ami¹⁰

azonban a «test részeinek összetételét» illeti, ez állításnak hamar a végére járhatunk. Mert a test részeinek sok és sokféle összetétele van: minek összetétele tehát az ész és hogyan van összetéve? vagy az észrevevő és gerjedő a tehetség? Hasonlóképen képtelenség az is, hogy a keverék aránya legyen a lélek; mert
 15 nem ugyanaz az elemek keveredésének aránya, amelynél fogva hús a test s amelynél fogva csont; következésképpen sok lelke lenne az egész testen végig, mert minden az elemek keveredéséből jön létre, a keveredésnek aránya pedig harmónia és lélek. E tekintetben Empedoklest is kérdőre vonhatnók (mert szerinte is a
 20 test alkotórészei bizonyos aránynál fogva vannak), hogy vajjon az arány-e a lélek, vagy inkább mint valami tőle különböző van meg az alkotórészekben; továbbá, hogy a Szeretet az esetleges keveredésnek oka-e, vagy a meghatározott arány szerint valónak, s vajjon azonos-e az aránnyal vagy valami más, az aránytól különböző. E felfogásnak ezek a kétségei. Ha pedig
 25 a lélek más valami, mint a keverék, miért változik el a lélek távoztával egyidejűleg a hús mivolta s az élőlény többi alkotórészeinek mivolta is? Azonkívül, ha nincs minden alkotórésznek lelke, ha a lélek nem aránya a vegyületnek, vajjon mi az, ami pusztulásnak indul a lélek távoztával?

30 Hogy tehát se harmónia nem lehet a lélek, se körben nem foroghat, világos abból, amit mondtunk; járulékos értelemben azonban mozoghat, amint megjegyztük, s mozgathatja önmagát, ugyanis mozoghat az, amiben van, ezt pedig a lélek mozgathatja; másképen nem lehetséges, hogy térbeli mozgást végezzen. Mélyebb értelmű kétségeket támaszthatna valaki a lélek moz-
 408 b gásával szemben a következőkre való tekintettel. Azt mondjuk ugyanis, hogy a lélek bánkódik, örül, hogy bátor, vagy hogy fél, meg hogy haragszik, érez és gondolkodik, ezek pedig mind mozgásoknak látszanak. Ebből kiindulva azt hihetné valaki, hogy
 5 a lélek mozog; ez azonban nem szükségszerű következés. Mert ha még annyira mozgások is a bánat, az öröm vagy a gondolkodás, s ezek mindegyike annyi, mint mozgattatni, a mozgás pedig a lélektől származik, pl. a harag vagy a félelem a szívnek illetén mozgása (a gondolkodás persze vagy szintén ilyesvalami,
 10 vagy más természetű folyamat), e folyamatok egy része pedig térbeli mozgásnak, más része minőségi változásnak következménye (hogy milyenek e folyamatok és mikép mennek végbe,

bennök valami különböző szám, amely más, mint a testben meglévő pontok. A szám pedig oly módon mozgatja az élő lényt, ahogyan a mondottak szerint Demokritos mozgatja, mert mi különbség van abban, hogy apró gömböcskékről szólunk-e vagy nagy egységekről vagy általában mozgó egységekről? Mindkét 10 esetben ugyanis azért kell az élő lényt mozgatniok, hogy maguk mozognak. Akik tehát összekötik a számot a mozgással, ily következményekre jutnak s más hasonlókra; mert nemcsak, hogy a lélek meghatározása nem lehet ilyen, hanem még a járuléka sem. Nyilvánvaló lesz ez, ha valaki ebből a meghatározásból kiindulva 15 próbálná a lélek állapotait és tevékenységeit levezetni, pl. az okoskodást, érzéki észrevevést, gyönyört, fájdalmat s ehhez hasonlókat; mert, miként már előbb is mondtuk, még csak találgatni sem lehet az ilyen meghatározások alapján.

Három módja maradván ránk a lélek meghatározásának, némelyek a legjobban mozgó dolognak mondták, amiért 20 önmagát mozgatja, mások a legfinomabb és legkevésbé anyag-szerű testnek valamennyi között. Hogy e nézetek milyen kétségekre és ellentmondásokra vezetnek, nagyjából áttekintettük. Hátra van még megvizsgálni, hogy mi az értelme annak a tanításnak, amely szerint a lélek az elemekből áll. Ezt t. i. azért 25 állítják róla, hogy megérezze a dolgokat, s mindegyiket megismérje; ebből az állításból azonban szükségszerűleg sok képtelenség következik. Felteszik ugyanis, hogy a hasonló ismeri meg a hasonlót, mintegy azonosítván a lelket a megismerendő tárgyakkal. De nemcsak az elemek vannak egyedül, hanem sok, sőt végtelen sok más is, ami ezekből származik. Amikből ezek vannak, 30 azokat megismerheti és megérezheti a lélek, de az egésztest vajjon mivel ismeri meg vagy veszi észre? pl. hogy mi az isten, vagy ember, vagy hús, vagy csont, s hasonlóképen bármi más az 410 a összetett dolgok közül. Ezek mindegyike ugyanis nem bármilyen csoportosulása az elemeknek, hanem meghatározott arány és összetétel alapján van, ahogyan Empedokles is mondja a csontról:

«Széles mellű kohóban a föld tele hő szeretettel

Nyolc részből kettőt vett fényes Nestis öléből,

Hephaistosból négyet: imígyen lett a fehér csont.»¹

Semmi haszna tehát, ha az elemek meg is vannak a lélekben, ha egyúttal az arányuk is meg az összetételük nem lesz meg benne; mert minden elem a hozzá hasonlót fogja megismerni,

a csontot vagy az embert egy sem, ha ezek nem lesznek meg
 10 szintén a lélekben. Hogy pedig ez lehetetlen, azt nem kell külön
 mondanunk, mert ki vetné fel a kérdést, hogy megvan-e a lélek-
 ben a kő meg az ember; hasonlóképen a jó meg a nem jó, s
 ugyanígy állunk a többivel is. Továbbá, minthogy többfélekép
 értjük a valót (ugyanis hol a miséget jelenti, hol a mennyiséget
 15 vagy a minőséget, vagy a megkülönböztetett kategoriák más
 valamelyikét), vajjon a lélek valamennyiből áll-e, vagy sem?
 De úgy látszik, nincsenek valamennyinek közös elemei. Vajjon
 tehát csak a lényegi valók elemeiből fog állani? De hát akkor
 hogyan ismeri meg a többi valóságok mindegyikét? Vagy pedig
 azt fogják mondani, hogy minden nemnek megvannak a maga
 külön elemei és elvei, amelyekből együttvéve áll a lélek. Akkor
 [20 hát mennyiség és minőség és lényeg is lesz. Azonban lehetetlen,
 hogy a mennyiség elemeiből lényeg legyen, ne pedig mennyiség.
 Ilyen és hasonló nehézségekre akadnak, akik azt tartják, hogy
 a lélek valamennyi elemből áll. Képtelen állítás az is, hogy a
 hasonló nem hat a hasonlóra, de mégis a hasonló érzi és ismeri
 25 meg a hasonlót, holott az észrevevést is szenvedésnek és szen-
 vedő mozgásnak mondják, hasonlóképen a gondolkodást és meg-
 ismerést. Hogy pedig sok kétség és nehézség támad abból, ha
 valaki, miként Empedokles is tette, azt állítja, hogy a testi
 elemekkel ismerünk meg mindent és a hasonlóság alapján,
 30 annak bizonyosága, amit most mondunk: ami ugyanis az élők
 410^b testében tisztára földből van, pl. a csont, izom, haj, az úgy
 látszik, nem vesz észre semmit, tehát a hasonlót sem, pedig
 úgy illenék. Azonkívül: minden alkotó elvben több lesz a
 tudatlanság, mint az értelem; mert mindegyikük egyet fog meg-
 ismerni, sokat pedig nem (t. i. valamennyi többit). Empedokles-
 5 szel meg az esett meg, hogy legértelmetlenebbnek az istent kell
 tartania, mert ez egyedül nem fogja ismerni az elemek egyikét:
 a Viszályt, a halandó lények pedig mind ismerik, mert mind-
 nyájan valamennyi elemből állanak.² Általában pedig, miért nincs
 lelke minden létezőnek, minekutána minden vagy elem, vagy az
 elemek egyikéből áll, vagy többől vagy valamennyiből? Mert
 10 szükségképen meg fog ismerni egyet, vagy többet, vagy vala-
 mennyi elemet. Az iránt is kétsége lehetne valakinek, hogy mi
 az, ami az elemeket egységbe foglalja; ezek ugyanis anyagnak
 látszanak; mert a leghatalmasabb az, ami összetartja őket, akár-

micsoda is, ámde a léleknél különbet és rajta uralkodót nem lehet találni, még kevésbé az észnél; mert észszerű dolog, hogy ez legyen a legősibb és természeténél fogva uralkodó, pedig¹⁵ azt mondják, hogy az elemek a legelső valók.

Mindnyájan azonban, azok is, akik a lelket az elemekből állónak mondják, mert megismeri és megérzi a dolgokat, valamint azok is, akik a mozgatásra legalkalmasabbnak tartják, nem szólnak minden lélekről. Mert az érző lények sem mind mozognak, némelyek ugyanis, mint látjuk, mozdulatlanok a térben, pedig²⁰ úgy látszik, hogy egyedül ezt a mozgást idézi elő a lélek az élőlényben. Hasonlóképp járnak, akik az észet és az érző tehetséget az elemekből alkotják; mert látnivaló, hogy a növények is élnek, pedig se mozgásuk, se érzésük, az állatok nagy részének pedig nincs gondolkodása. De ha ezt nem is vennők tekintetbe²⁵ s az észet a lélek szükséges alkotó részének mondanók, s hasonlóképpen az érző tehetséget is, még így sem szóltunk volna minden lélekről, sőt még egyetlenegy egész lélekről sem. Ez a sorsa az ú. n. orpheusi versekben³ foglalt tanításnak is, amely szerint a lélek a mindenségből jön a testbe a lélekezés útján, minthogy a szelek hordják. Ez azonban lehetetlen a növényeknél s némely³⁰ állatnál, minthogy nem lélekeznek valamennyien; de ez ki-⁴¹¹a került az így gondolkodók figyelmét. Ha pedig a lelket az elemekből kell alkotni, nem szükséges valamennyiből, mert az ellentét egyik fele elegendő arra, hogy magamagát is megismerje, meg az ellenkezőjét is. Ugyanis az egyenessel magát⁵ is megismerjük s a görbét is, mert mind a kettőnek mértéke a mérőrúd, a görbe vonal ellenben se önmagának nem mértéke, se az egyenesnek. Azt is mondják némelyek, hogy a mindenségben van eloszolva a lélek, aminek alapján mondotta Thales, hogy minden istenekkel van tele.⁴ Ennek a nézetnek is megvannak a maga nehézségei, mert vajjon miért nem hoz létre élőlényt a lélek, ha a levegőben vagy a tűzben van, az össze-¹⁰tett testekben azonban igen, holott az előbbieken levő különbnek látszik. (Azonkívül még azt is kutathatná valaki, hogy miért különb és halhatatlanabb a levegőben levő lélek az élő lényekben levőnél.) Mind a két gondolható megoldás azonban értelmetlen és képtelen eredményre vezet: mert az is kellesténél merészebb állítás, ha a tüzet vagy a levegőt élő lénynek mondjuk,¹⁵ s az is képtelenség, ha nem mondjuk annak, noha van lelkük.

Ahhoz a feltevéshez pedig, hogy ezekben az elemekben lélek van, úgy látszik abból kiindulva jutottak, hogy az egész egynemű a részekkel. Ennélfogva azt is kell mondaniok, hogy a lélek egynemű a részeivel, ha a környezetből való átvétel útján
 20 kapják az élő lények a lelket. Ha pedig a levegő részekre osztva is egynemű marad, a lélek részei ellenben különmeműek lesznek, akkor egy része meglesz a levegőben, más része ellenben nem. Szükséges tehát, hogy vagy egynemű legyen a lélek, vagy nem lesz meg a mindenség minden egyes részében.

A mondottakból világos, hogy se a megismerés nem azért
 25 lesz meg a lélekben, mert az elemekből van alkotva, se nem észszerű és helyes állítás, ha neki mozgást tulajdonítunk. Mint-hogy pedig a megismerés a lélek tulajdonsága, valamint az észrevevés és a vélekedés is, továbbá a vágyódás és akarás és általában a gerjedések, a térbeli mozgást pedig szintén a lélektől
 30 kapják az élő lények, továbbá a növekedést, virágzást és fo-
 411 b gyást is, vajjon ezeknek mindegyike az egész léleknek saját-sága-e, s az egész lélekkel gondolkodunk-e és érezünk és mozgunk és végezzük és szenvedjük a többi lelki folyamatokat is, vagy egyes részeivel mást és mást? S az élet is vajjon ezek egyiké-
 5 ben van-e meg, vagy többen, vagy valamennyiben, vagy más valami is az oka? Nos hát némelyek azt tartják, hogy részei vannak s hogy mással gondolkodunk és mással vágyódunk. Mi tartja tehát össze a lelket, ha részekre oszlik? Bizonyára nem a test; ellenkezőleg úgy látjuk, hogy a lélek tartja össze a testet; legalább, mikor eltávozik belőle, ez széthull és elrothad.
 10 Ha tehát más valami teszi egygé a lelket, akkor elsősorban ez lesz a lélek. S ez esetben megint erről kell megállapítani, hogy egy-e vagy több részből álló. Mert ha egy, miért nem mondjuk mindjárt a lélekről, hogy egy? ha pedig több részből áll, megint azt kutatja az okoskodásunk, hogy mi az, ami a részeket össze-tartja, s ez így megy tovább a végtelenig. Kétsége támadhatna
 15 valakinek az iránt is, hogy vajjon mi a szerepe az egyes részeknek a testben. Mert ha az egész lélek a test egészét tartja össze, illő dolog, hogy a részek mindegyike is tartson össze valamit a testből. Ez pedig lehetetlennek látszik; mert hogy minő részt és hogyan tartson össze az ész, még elképzelni is bajos. Úgy látszik azonban, hogy a növények szétvagdalva is tovább élnek
 20 s némely rovar is, mint a melyeknek fajilag ugyanaz a lelkük,

há szám szerint nem is; ugyanis mindegyik résznek van érző tehetsége és mozog is a térben bizonyos ideig. Hogy pedig nem tartós az életük, azon nem kell csodálkoznunk: hiszen nincsenek szerveik az élet fenntartására. Mindazonáltal mind a két részben megvan a léleknek valamennyi része, s mind a kettő egynemű²⁵ egymással és az egésszel, részeik egymástól elválaszthatatlanok lévén, az egész lélek pedig szétválasztható. Úgy látszik egyébként, hogy a növényekben levő elv is lélek; mert csakis ez közös az állatokban és a növényekben, s ez külön is előfordul az érző elv nélkül, érző tehetsége azonban ama másik nélkül semminek³⁰ sincsen.

MÁSODIK KÖNYV.

1. fejezet.

412 a A régieknek a lélekre vonatkozó ránk maradt elméleteivel végeztünk. Most pedig mintegy újra kezdve a dolgot lássunk hozzá és próbáljuk meg tisztába hozni, hogy mi a lélek, s milyen lehetne a legáltalánosabb, reá vonatkozó meghatározás.¹ A valók egy nemének a lényegi valót mondjuk, s ennek egyik fajtája az anyag, ami önmagában véve nem meghatározott valami, másik fajtája a forma és alak, amin már meghatározott valamit értünk, harmadik faja az, ami ezekből való.² Az anyag 10 lehetőség, az alak teljesültség, az utóbbit pedig kétfélekép értjük, vagy mint a tudást, vagy mint az értelmi szemlélést.³ Lényegi valóságoknak pedig leginkább a testek látszanak, s ezek között a természetiek; ezek ugyanis elvei a többieknek. A természeti testek egy részének van élete, a másiknak nincs; életnek pedig nevezzük az önmaga által való tenyésztést, 15 növekedést és fogyást. Ész szerint minden természeti test, amelynek élete van, lényegi valónak tekinthető, még pedig az összetett valóság értelmében; minthogy azonban másrészt minőségileg meghatározott test is, t. i. olyan, amelynek élete van, bizonyára nem lesz a test a lélekben; mert a test nem azok közül való, amik egy alanyról mondatnak, hanem inkább maga alany és 20 anyag. A léleknek tehát lényegnek kell lennie a lehetőség szerint étellel bíró természeti test formájának értelmében. Lényege pedig teljesültség. Tehát ilyen testnek teljesültsége. Ez utóbbi fogalmat pedig kétfélekép értjük, vagy mint a «tudást», vagy mint a «értelmi szemlélést»; nyilvánvaló, hogy úgy értjük a lélek fogalmát, mint a tudományt, mert ahol a lélek megvan, ott álom is van és ébrenlét is; és pedig az 25 ébrenlét megfelel a szemlélésnek, az álom ellenben a tudás cselekvés nélküli birtokának. Keletkezésének sorrendje szerint pedig

ugyanabban az egyedben előbbrevaló a tudomány. Ennélfogva a lélek első teljesültsége a lehetőség szerint élettől bíró testnek. Ilyen pedig az, amelynek szervei vannak. Szervek a növények részei is, de teljességgel egyszerűek, pl. a lomb a magrejtő védő-^{412 b} szerve, a magrejtő meg a magé, a gyökerek pedig a száznak felelnek meg, ugyanis mind a kettőnek szerepe a táplálék felvételében áll. Ha tehát általánosságban akarunk valamit állítani minden lélek-⁵ ről, akkor azt mondhatjuk róla, hogy első teljesültsége a szerves természeti testnek. Ennélfogva nem is kell kutatnunk, vajjon egy-e a lélek és a test, valamint azt sem kutatjuk, hogy egy-e a viasz és az alakja, sem pedig általában, hogy egy-e minden egyes tárgy anyaga és az aminek anyaga; mert az egység és a lét fogalmai többféle értelemben használtatván elsősorban a teljesültség mondható annak.⁴

Altalánosságban tehát megmondtuk, hogy mi a lélek: fogalom értelmében vett lényeg. Ez pedig az ilyen minőségű testnek a mivolta, akárcsak abban az esetben, ha valamely szerszám természeti test volna, pl. a balta; ugyanis ennek a baltavolta lenne a lényege, s ez lenne a lelke is; ha ez tőle különválnék, nem lenne többé balta, csak névleg. Most azonban mégis van balta⁵; mert nem ilyen testnek mivolta és fogalma a lélek, hanem egy meghatározott minőségű természeti testé, amely magában bírja mozgásának és nyugalmanak okát. A testrészeken is megfigyelhetjük azt, amit mondtunk. Ha ugyanis a szem élő lény lenne, a látás lenne a lelke, ez t. i. a szem fogalmi valója. A szemgolyó meg anyaga a látásnak, ha ez el-²⁰ távozik belőle, már nem lesz többé szem, csak névleg, miként a kőből való vagy a festett. Vonatkoztassuk tehát azt, ami a részről állítható, az egész élő testre; mert miként a rész a részhez, úgy viszonylik az egész érzéki észrevevés az egész észrevevő testhez, mint ilyenhez. A lehetőség szerint való élő²⁵ pedig nem az, ami már elvesztette a lelket, hanem amiben megvan; a lehetőség szerint való ilyen test tehát a csira és a mag. A mily értelemben tehát teljesültség a vágás és a látás folyamata, olyan értelemben az ébrenlét is az, s ahogyan a látóképesség és az eszköz alkalmassága, úgy a lélek is; a test^{413 a} pedig a lehetőség szerint való; ámde miként a szem a szemgolyó és a látóképesség, úgy a másik esetben is a lélek és a test együttvéve adják az élőlényt. Hogy tehát a lélek nem választ-

5 ható el a testtől, se egyes részei, ha részekre oszlik, az világos; nem egyéb ugyanis, mint a test egyes részeinek teljesültsége. Mindazonáltal némely részeit illetőleg e tekintetben nincs akadály, minthogy nem teljesültségei semminemű testnek.⁶ Nem világos továbbá, hogy vajjon oly értelemben teljesültsége-e a lélek a testnek, mint a hajós a hajónak.⁷ Nagyjában ennyit
10 jegyezzünk meg a lélek fogalmának tisztázására és vázolására.

2. fejezet.

Minekutána a homályosabból, de inkább szembetünőbből lesz a világos és fogalmilag jobban megismerhető,¹ meg kell próbálnunk másfelől ilyen úton is megközelíteni a lelket; mert nemcsak a micsodát kell a meghatározásnak tisztába hoznia,
15 miként a legtöbb meghatározás teszi, hanem az okának is meg kell benne lennie és szembetünnie. Ezidőszerint azonban zárótételek módjára² hangzanak a meghatározások, pl. hogy mi a négyzetesítés: «hogy az egyenlő oldalú derékszögű négyszög területe egyenlő a különböző oldalúéval». Az ilyen meghatározás zárótétel módjára van mondva. Aki ellenben azt mondja, hogy
20 a négyzetesítés a középarányos megszerkesztése, az a dolog okát mondja meg. Fejtegetésünk kiindulópontja tehát az a tétel, hogy a lelkes lény a lélektelentől az élet által különbözik. Minthogy pedig az élet fogalmát többféleképp értjük, ha csak egyik értelmében van is meg valamiben, azt mondjuk az illető dologról, hogy él; ilyenek az ész, érzéki észrevevés, térbeli
25 mozgás és megállapodás, továbbá a tenyészéssel kapcsolatos mozgás, valamint a fogyás és növekedés. Ennélfogva úgy látszik, hogy a növények is mind élnek; úgy látjuk ugyanis, hogy bennük is van olyan tehetség és elv, amelynél fogva nőnek és fogynak az ellentétes irányokban; mert nem úgy áll a dolog, hogy föl-felé növekednek, lefelé meg nem, hanem egyaránt nő mind a
30 két irányba s mindenfelé, ami megéri s mindvégig él, ameddig csak táplálékot tud magához venni. Ez az erő a többitől különváltan is előfordulhat, a többi azonban nem fordulhat elő nélküle a halandó lényekben. Világosan látszik ez a növényeknél; bennök ugyanis semmiféle más tehetsége nincs meg a léleknek.

413 b Az élet tehát ez elvnél fogva van meg valamennyi élőben, az állati jelleg azonban elsősorban az észrevevés alapján van meg

bennök, mert azokról is, amelyek nem mozognak és nem változtatják helyüket, de van észrehevésük, azt mondjuk, hogy állatok, s nem csupán azt, hogy élnek. Az észrehevésből elsősorban a tapintás van meg valamennyiben. Valamint azonban a tenyésző tehetség különválhat a tapintástól és minden észrehevéstől, úgy a tapintás is különválhat a többi érzéktől. Tenyésző tehetségnek pedig a léleknek azt a részét mondjuk, amelynek a növények is részesei, az állatok közül ellenben valamennyinek, úgy látszik, megvan a tapintó érzékük. Hogy mily okból történt ez így mind a két esetben, azt később mondjuk el.³

Most ellenben csak annyit jegyezzünk meg, hogy a lélek az említett tevékenységek elve, s a következő tulajdonságok határozzák meg: tenyészés, észrehevés, gondolkodás, mozgás. Vajjon ezek mindegyike lélek-e vagy része a léleknek, s ha része, vajjon oly értelemben-e, hogy csak fogalmilag választható külön, vagy térbelileg is: ezt némelyiküknél nem nehéz belátni, egyiknél-másiknál azonban kétséges. Miként ugyanis a növényeknél látjuk, hogy némelyek közülök szétvágva és részeikben különválva is tovább élnek, minthogy a bennök lévő lélek teljesültség szerint *egy* valamennyi növényben, lehetőség szerint azonban több, ugyanúgy látjuk a dolgot a lélek egyéb sajátságait illetőleg is a szétvágott rovaroknál; mind a két résznek ugyanis van észrehevése és térbeli mozgása. De ha észrehevése van, akkor képzelése és gerjedése is van;⁴ mert ahol észrehevés van, ott bú és gyönyör is található, s ahol ezek vannak, ott szükségképen lesz vágyódás is. Az észről és értelmi szemlélésről azonban nem igen világos semmi sem, hanem úgy látszik,²⁵ hogy külön neve a léleknek, s hogy egyedül ez válhat külön, miként az örökkévaló a mulandótól. Ebből világos, hogy a lélek többi részei el nem különíthetők, miként némelyek mondják, hogy azonban fogalmilag különbözők, világos; mert más észrehevőnek és más vélekedőnek lenni, minthogy az észrehevés is más, mint a vélekedés. Hasonlókép áll a dolog a lélek többi felsorolt tehetségével is. Továbbá: némely élőlényben ezek mind megvannak, némelyikben egynéhány, másokban viszont csak egyetlen egy (ez alapon különböztetjük meg az élőlényeket); hogy mily okból, azt később kell vizsgálnunk. Hasonlókép áll a dolog az érzékekkel, némelyekben mind megvannak, má-

sokban egyik-másik, ismét másokban egyedül a legszükségesebbik, a tapintás.

Minekutána az, amivel élünk és észreveszünk, kétféleké-
 5 mondatik, miként az is, amivel értünk (hívjuk pedig ez utóbbit
 egyrészt tudásnak, másrészt léleknek, mert ezek mindegyikéről
 mondjuk, hogy általa tudunk valamit), s hasonlóképen, ami
 által egészségesek vagyunk, részben az egészség, részben az
 illető testrész vagy az egész test, ezek közül pedig a tudás és
 az egészség alak és forma és fogalom s mintegy valósulása an-
 10 nak, ami magába fogadja, az egyik a tudásra képesnek, a má-
 sik az egészségre képesnek (mert úgy látszik, hogy a szenvedő-
 ben és bizonyos állapotba hozottban van meg a cselekvők tevė-
 kenysége), a lélek pedig az, ami által elsősorban élünk, észre-
 veszünk és gondolkodunk: ennélfogva fogalom és alak a
 lélek, nem pedig anyag és alany. Ugyanis háromféle értelemben
 15 használtatván a valóság fogalma, mint már mondtuk, melyek-
 nek egyike az alak, a másik az anyag, a harmadik meg ami a
 kettőből van összetéve, ezek közül az anyag lehetőség, a forma
 teljesültség, minekutána ami a kettőből áll, lelkes lény, nem a
 test a lélek teljesültsége, hanem ez utóbbi valamilyen testé.
 Ennélfogva helyesen okoskodnak, akik azt tartják, hogy se test
 20 nélkül nincsen, se nem test a lélek; mert nem test ugyan, de
 valamije a testnek, s ezért testben van még pedig minőségileg
 meghatározott testben, nem pedig ahogyan a régiek hitték,
 akik csak beleillesztették a testbe, nem fűzve hozzá annak meg-
 határozását, hogy mely és minő testben lehet lélek, jóllehet
 még csak látszatra sem fogad magába akármelyik test akár-
 25 milyen lelket. S ez így is van észszerűen; mert minden dolog
 teljesültsége természeténél fogva a lehetőség szerint valóban és
 sajátos anyagában van meg. Hogy tehát valami teljesültség a
 lélek s fogalma annak, ami lehetőség szerint ilyen, az az el-
 mondottakból világos.

3. fejezet.

30 A léleknek felsorolt tehetségei némely élőben mind megvan-
 nak, miként előadtuk, másokban csak egy részök, némelyekben
 meg csak egyetlen egy. Tehetségeiként pedig felsoroltuk a te-
 nyésző, gerjedő, észrevevő, térben mozgó, gondolkodó tehet-

lelkesek

ségeket. A növényekben csakis a tenyésző tehetség van meg, más ^{nov} előkben ez is meg az észre-^{414 b}vevő tehetség. Ha pedig az észre-
 vevés megvan benne, akkor gerjedő tehetsége is lesz; a gerjedés ugyanis vágy, indulat és akarás, az állatokban pedig ^{ell} kivétel nélkül megvan az érzékek egyike, a tapintás. Amiben pedig megvan az érzéki észre-
 vevés, abban van gyönyör- és fájdalom-érzet s a gyönyör és fájdalom megkülönböztetése, amikben pedig ezek megvannak, azokban van vágyódás is, mert ez a kellemesre irányuló gerjedés. Van továbbá érzékük a táplálékra, a tapintás ugyanis a táplálék érzéke, mert minden élő szilárd és folyékony, meleg és hideg anyagokkal táplálkozik, ezeknek érzéke pedig a tapintás, s csak járulékosan a többi érzékelhető. A hang ugyanis vagy a szín vagy a szag semmivel sem járulnak hozzá a táp-¹⁰lálkozáshoz, az íz ellenben egyike a tapinthatóknak. Az éhség és szomjúság pedig vágyódás, még pedig az éhség a száraz és meleg után, a szomjúság a hideg és cseppfolyós után, az íz pedig mintegy fűszere ezeknek. Tisztázni később¹ kell e kérdést, most csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy amely állatoknak¹⁵ tapintásuk van, azokban gerjedés is van. A képzelést illetőleg nem világos a dolog és későbbi vizsgálatra szorul.² Némelyekben ezen kívül még a helyváltoztatás tehetsége is megvan, másokban meg a gondolkodó tehetség s az ész, mint pl. az emberekben, s ha még van más ilyen vagy magasabb rendű lény.

Nyilvánvaló tehát, hogy ugyanazon értelemben egy a lélek²⁰ fogalma, mint a mértani idomé; mert itt sincs idom a háromszögön stb. kívül, amott sincs lélek az említetteken kívül. A mértani idomokra vonatkozólag is felvehetnénk egy közös fogalmat, a mely valamennyire illenék, de amely egyik idomnak sem lesz sajátos fogalma. Hasonlóképp áll a dolog az említett lélekfajtákra nézve. Azért nevetséges dolog²⁵ a közös fogalmat keresni ezekre és más hasonlókra vonatkozólag, amely a valók egyikének sem lesz sajátos fogalma, se pedig a tulajdon és oszthatatlan alakjára nem vonatkozik, az ilyennel pedig nem törődik. Hasonlóképpen, mint a mértani idomokkal, áll a dolog a lélekkel is; u. i. az idomoknál is, a lelkes lényeknél is az előbbeni lehetőség szerint megvan a³⁰ következőben: pl. a négyszögben a háromszög s az érző lélekben a tenyésző lélek. Ennélfogva külön-külön kell kutatnunk, mi minden fajtának a lelke, t. i. mi a növényé, s mi az emberé

vagy állaté. S azt is kell vizsgálunk, hogy miért következnek
 415 a ily sorrendben. A tenyésző lélek nélkül ugyanis nincsen az érző,
 de az érzőtől különválva fordul elő a tenyésző lélek a növények-
 ben. Továbbá a tapintás nélkül nem fordul elő a többi érzék
 egyike sem, a tapintás ellenben előfordul a többi nélkül is;
 5 sok állatnak u. i. se látása, se hallása, se szagló érzéke. Az
 érzők közül némelyekben megvan a helyváltoztatás tehetsége,
 másokban nincs meg. Végül és legkisebb mértékben van meg
 bennök az értelem és a gondolkodás; amelyeknek u. i. a halandó
 lények közül van értelmük, azokban a többi tehetség is mind
 10 megvan, amelyekben ellenben a többi mind, azoknak nem
 mindegyikében van értelem, hanem egyrészüknek még képzelése
 sincs, mások meg csak ezzel felruházva élnek. A szemlélő ész-
 szel máskép áll a dolog. Hogy az ezek mindegyikére vonatkozó
 fogalom a léleknek is legsajátosabb meghatározása,³ az nyil-
 vánvaló.

4. fejezet.

Szükséges, hogy az, aki a lelki tehetségeket akarja vizs-
 gálni, megállapítsa mindegyikükről hogy micsoda, azután foly-
 15 tatólag kutassa a velük közvetlenül összefüggő dolgokat s a
 többieket is. Ha pedig meg kell határozunk, hogy mindegyikök
 micsoda, pl. hogy mi a gondolkodó vagy az érző vagy a
 tenyésző tehetség, akkor még előbb azt kell megállapítani, hogy
 mi a gondolkodás és mi az érzéki észrevevés, mert a lehetősé-
 geknél, korábbiak a valósulások és cselekvések a gondolkodás
 20 szerint.¹ Ha ez így van, s ezeknél is előbb a tárgyakkal kell
 tisztában lennünk, amelyekre vonatkoznak, akkor ezeket kell
 mindenekelőtt meghatározni ugyanazon oknál fogva, pl. a táplá-
 lálékot, az érzékelhető és a gondolható. — Mindenekelőtt tehát
 a tenyészésről és nemzésről kell szólnunk; a tenyésző lélek
 ugyanis a többiben is megvan, s a léleknek első és legáltalá-
 25 nosabb tehetsége, amelynél fogva van meg az élet valameny-
 nyiben. Ennek tevékenységei a nemzés és a táplálék felhasználá-
 sása; u. i. legtermészetesebb cselekedete az élőknek, amennyiben
 fejlettek és nem nyomorékok, vagy nem ősnemződés útján² sza-
 porodnak, hogy egy másikat hoznak létre, olyat, aminők ők ma-
 guk, az állat állatot, a növény növényt, hogy részük legyen az
 örökkévalóban s az isteniben, amennyire tőlük telik; mert erre

máshová tartozik); mindazonáltal az az állítás, hogy a lélek haragszik, olyasféle beszéd, mintha azt mondanók róla, hogy sző vagy házat épít; helyesebb ugyanis nem a lélekről mondani, hogy szánakozik vagy tanul, vagy gondolkodik, hanem hogy az ember végzi ezeket a lélek segítségével; ezt pedig nem úgy kell 15 érteni, mintha a lélekben volna a mozgás, hanem hogy a lélek olykor végső, olykor meg kiinduló pontja a mozgásnak: így pl. az észrebevés a külső tárgyakból indul ki, a visszaemlékezés pedig a lélekből kiindulva halad az érzékszervekben lévő mozgások vagy maradványok felé.⁴ Az ész ellenben, úgy látszik, lényegi valóságként van meg az emberben, s nem mulandó természetű; leginkább még az öregkorban való elhomályosulása 20 következtében pusztulhatna, valójában azonban úgy áll vele a dolog, mint az érzékszervekkel; ha ugyanis az öreg ember olyanféle szemet kapna, úgy látna vele, mint az ifjú. Tehát az öregség nem abban áll, hogy a lélek szenved valamit, hanem hogy az szenved, amiben van a lélek, miként a részegségben és betegségben is történik. Tehát a gondolás és értelmi szemlélés is attól homályosul el, hogy más valami indul pusztulásnak az 25 emberben,⁵ a lélek maga érintetlen marad. A gondolkodás ellenben s a szeretet és gyűlölet nem a lélek állapotai, hanem a lelkes lényéi, amennyiben van lelke. Amiért is, ha ez elpusztul, se nem emlékezik, se nem szeret; mert nem a lélek tulajdonságai voltak, hanem az összetett lényéi, amely elpusztult; az ész persze valami isteni és érintetlen.⁶

Hogy tehát nem mozoghat a lélek, ezekből világos; ha 30 pedig egyáltalán nem mozog, nyilvánvaló, hogy önmagát sem mozgathatja. De a leghelytelenebbike a felsorolt állításoknak az, amely a lelket önmagát mozgató számnak mondja, mert első-sorban megvan benne minden nehézség, amely a mozgás fogalmából következik, továbbá különleges nehézségek, amelyek onnan erednek, hogy számnak mondják. Mert hogyan is gondoljuk el 409 a a mozgó egységet, s mi által és mi módon mozgatva, holott oszthatatlan és külömbség nélküli? Mert ha mozgató és mozgott, külömbségnek kell benne lennie. Továbbá, minthogy köz-tudomás szerint a mozgó vonal sikot alkot, a mozgó pont pedig vonalat, az egységek⁷ mozgásai is vonalak lesznek; a pont 5 ugyanis egység, amelynek helyzete van, a lélek száma pedig bizonyára van valahol és van helyzete. Továbbá, ha a számból

elveszünk egy számot vagy egységet, más szám marad vissza, ellenben a növények és sok állat szétvagdalva is tovább élnek
 10 s úgy látszik fajilag ugyanaz marad a lelkük.⁸ Úgy látszik továbbá, hogy mindegy, akár egységekről beszélünk, akár apró testecskékről; ugyanis ha Demokritos gömböcskéi egységek lennének, föltéve, hogy az egész megmarad mennyiségnek, lesz benne egy rész, amely mozgat s egy másik, amely mozgattatik, mint a folytatólagos kiterjedésnél, mert nem azért lesz meg benne az említett sajátság, mert a részecskék nagyságuknál vagy
 15 kicsiségüknél fogva különböznek, hanem hogy az egész mennyiség. Ennélfogva szükséges, hogy legyen, ami mozgásba hozza az egységeket. Ha pedig az élő lényben az, ami mozgat, a lélek, akkor a számban is az, úgy hogy nem a mozgató és mozgatott együttvéve lesz a lélek, hanem csupán az, ami mozgat. Ez pedig hogy is lehetne egység? Mert valami megkülönböztető tulajdon-
 20 ságának kellene lennie a többivel szemben. Az egységi pontnak pedig mi más különbsége lehetne, mint a helyzete? Ha tehát különböznek egymástól a testben lévő egységek és pontok, egy helyben lesznek az egységek a pontokkal, mert minden egység egy pontnak helyét foglalja el. Mégis mi akadály lesz annak, hogy végtelen sok pont legyen egy helyben, ha kettő lehet? Mert amiknek tere szét nem választható, azok maguk sem
 25 választhatók szét. Ha pedig a testben lévő pontok adják a lélek számát, vagy ha a testben lévő pontok száma a lélek, miért nincs lelke valamennyi testnek? Mert pontok, úgy látszik, valamennyiben vannak, még pedig végtelen számban. Továbbá hogyan lehetséges a pontoknak elkülönülniök s a testtől elválniök, ha
 30 nem választhatók szét a vonalok pontokra?

5. fejezet.

Miként mondtuk, egyrészt ugyanazt állítják ezek, mint akik a lelket valami igen finom testnek mondják, másrészt meg különleges nehézségük támad abból, hogy úgy vélekednek,
 409 b mint Demokritos, aki azt állítja a lélekről, hogy mozgat. Mint-hogy ugyanis a lélek minden érző testben megvan, két testnek kell ugyanazon a helyen lennie, ha valami test a lélek; akik pedig számnak mondják, azok szerint egy pontban több pont-
 5 nak, vagy pedig minden testben léleknek kell lennie, ha nincs

törekszik minden, s végette cselekszi, amit természeténél fogva 415 b cselekszik. [A mivégett pedig kettős, egyrészt a mié, másrészt a minek javára.]³ Minthogy tehát az örökkévalóban és isteniben folytonosság szerint nem tud részt venni, mivel a halandó lények egyike sem tud szám szerint mindvégig egynek és ugyanannak megmaradni, úgy veszi ki részét mindegyik, ahogyan teheti, az 5 egyik inkább, a másik kevésbé; s fennmarad nem ugyan maga, de olyan valami, amilyen ő maga volt, ami szám szerint ugyan nem egy vele, fajlag azonban igen.

A lélek az élő test oka és elve. E fogalmak azonban többféle értelemben használatnak. De a lélek egyaránt ok a három megkülönböztetett értelemben; u. i. ő forrása is a mozgás-10 nak, célja is, nemkülömben a lelkes testek lényegi valójaként is ok a lélek. Hogy a lényegi való értelmében ok a lélek, az nyilvánvaló; a lét oka ugyanis minden dologban a lényeg, az élet pedig léte az élőknek, ennek pedig oka és elve a lélek. Továbbá a lehetőség szerint valónak fogalmi alakja a teljesült-15 ség. Nyilvánvaló, hogy a «mivégett» értelmében is ok a lélek, mert miként az ész valami végett alkot, úgy a természet is, s ez az ő célja. Ilyen valami az állatokban a lélek, még pedig a természeténél fogva; mert minden természeti test a lélek eszköze, s valamint az állatoké, úgy a növényeké is, mint ami a lélek végett van. A mivégett pedig kétféle, a mié és a minek 20 érdekében. De a lélek a térbeli mozgásnak is első forrása; azonban nem valamennyi élőnek van meg ez a tehetsége. Viszont a minőségi változás és a növekedés is a lélek által történik; az észrovevés u. i. minőségi változásnak látszik, érezni pedig nem érez semmi, aminek nincs lelke. Hasonlókép áll a 25 dolog a növekedéssel és fogyással: semmi sem fogy vagy növekedik természeténél fogva, ami nem táplálkozik, s nem táplálkozik semmi sem, ami nem részese az életnek. Empedokles pedig nem helyesen állította ezt, hozzátévén, hogy a lefelé való növekedés azért van meg a növényekben, melyek arra eresztik gyökereiket, 416 a mert a földnek ez a természetes mozgása, felfelé pedig, mert ez a tűzé. De a «felfelé» és «lefelé» fogalmakat sem fogja fel helyesen; mert nem ugyanaz minden egyes lénynek a fölfelé és lefelé, s a mindenségnek. Mert ami a fej az állatoknál, az a gyökér a növényeknél, hogyha az eszközöket a munkájuk alapján mondjuk azonosoknak vagy különbözőknek, Azonkívül mi

az, ami az ellenkező irányokba törő tüzet meg földet össze- tartja? Mert széjjel fognak szakadni, ha nem lesz ami ezt meg- gátolja, ha pedig lesz olyasmi, akkor az lesz a lélek s a gyara- podásnak és táplálkozásnak oka. Némelyeknek úgy látszik, hogy a 10 a tűznek természete a tulajdonképeni oka a táplálkozásnak növekedésnek⁴; u. i. ez látszik egyedül az elemek közül táplá- kozónak és növekedőnek. Ennélfogva fölteheti valaki, hogy a növényekben és állatokban is ez az, ami e folyamatokat létre- hozza. Ámde bizonyos értelemben együtthatható okának tekinthet- jük ugyan, de nem általában az okának, hanem inkább a 15 lelket mondhatjuk annak; a tűznek növekedése u. i. a végte- lenig tart, amíg van gyúló anyag, a természeti alakulásoknak pedig kivétel nélkül van határuk és mértékük a nagyságban és növekedésben, ezek a tulajdonságok pedig a lélek sajátosságai, nem a tűzéi, s inkább tartoznak a fogalomra, mint az anyagra.

Minekutána pedig ugyanez a lelki tehetség tápláló is, nemző 20 is, szükséges, hogy először a táplálás fogalmával jöjjünk tisztába, mert ez a tevékenység különbözteti meg a többi lelki tehetségtől. Úgy látszik, hogy az ellentétes az ellentétesnek tápláléka, de nem bármelyik bármelyiknek, hanem amelyeknek nemcsak keletke- zésük van egymásból, hanem növekedésük is; mert sok dolog 25 keletkezik egymásból, mint pl. az egészséges a betegből, de nem mind mennyiségek. De ezek sem egyformán táplálékai egymásnak, hanem a víz tápláléka a tűznek, a tűz ellenben nem táplálja a vizet.⁵ Az egyszerű testeknél többnyire így áll a dolog: az egyik a táplálék, a másik az, ami tápláltatik. De itt egy nehézség merül fel; ugyanis némelyek azt állítják, 30 hogy a hasonló táplálja a hasonlót, mint ahogyan növeli a mennyiségét is, mások meg azt vitatják, hogy az ellentétes táplálja az ellentétesét, lévén a hasonló a hasonlóval szemben érzéketlen, a táplálék pedig elváltozik és megemésztődik; a vál- tozás meg minden dolognál az ellentétes vagy a közbeeső felé 35 történik. Továbbá a táplálkozótól szenved behatást a táplálék, 416 b nem pedig amaz a tápláléktól, valamint a mesterember sem szenved az anyagtól, hanem az tőle, a mesterember pedig csak átmegy a tétlenségből a tevékenységbe. Vajjon, ami a testbe jut, első vagy utolsó alakjában táplálék-e, ez is kétséges; ha 5 pedig mindkettő az, de az egyik nyers, a másik megemésztett alakban, akkor állíthatjuk, hogy mindkét módon történik a

táplálkozás, u. i. amennyiben nyers a táplálék, az ellenkező táplálja az ellenkezőt, amennyiben pedig meg van emésztve, a hasonló a hasonlót. Ebből világos, hogy bizonyos értelemben mindkettőn helyesen is nyilatkoztak, helytelenül is. Minthogy pedig semmi sem táplálkozik, ami nem részese az életnek, a lelkes test, amennyiben lelkes, lesz az, ami táplálkozik, úgy¹⁰ hogy a táplálkozás is a lelkes lényre vonatkozólag történik s nem járulékosan. Külömbőség van továbbá a táplálék s a gyarapító tehetség között, amennyiben ugyanis mennyiség a lelkes lény, gyarapító tehetségről beszélünk, amennyiben pedig lényegi való, táplálékról; mert az tartja fenn a lényeket, amely addig marad életben, ameddig táplálkozik; s a származást is ez okozza, nem¹⁵ ugyan a táplálkozó lényét, hanem egy hozzá hasonlóét; mert amannak már megvan a lényege s önmagát semmi sem hozza létre, hanem csak fenntartja. Ennélfogva a lélek ilyenmű elve az a lehetőség, amely fenn tudja tartani a lelkes lényt mint olyant, a táplálék pedig valósulásra juttatja ezt a lehetőséget. Ezért a tápláléktól megfosztva nem tud meglenni az élő lény.²⁰ Minthogy pedig három tényező kerül szóba: a táplálkozó, az, amivel táplálkozik s a tápláló, ennélfogva meg kell állapítani, hogy az első lélek a tápláló, a táplálkozó az ilyen lélekkel felruházott test, amivel pedig táplálkozik, az a táplálék. Mivel pedig minden végső célja után illő elnevezni, a cél pedig olyan lényt létrehozni, amilyen az élő lény maga, ennélfogva az első lélek alighanem az az erő, amely magához ha-²⁵sonlót nemz.⁶ Ami által pedig táplál, kettős valami, miként az is, amivel kormányoz, a kéz meg a kormánylapát, az egyik mozgató és mozgatott, a másik csupán mozgató. De minden tápláléknak emészthetőnek kell lenni, ezt az emésztést pedig a meleg végzi; ennélfogva minden lelkes lényben van melegség.⁷ Nagyjában tehát megmondottuk mi a táplálás, teljesen tisztába³⁰ jönni a dologgal egy későbbi külön fejtegetésnek lesz feladata.⁸

5. fejezet.

Minekutána ezeket a pontokat tisztáztuk, szóljunk általánosságban minden észrevevésről. Az érzéki észrevevés a mozgás és szenvedés körébe tartozik, mint említettük;¹ u. i. a minőségi változás egy fajának látszik. Némelyek szerint a hasonló³⁵

is szenved a hasonlótól; hogy ez mily értelemben lehetséges s
 417 a mily értelemben nem, azt előadtuk a cselekvésről és szenvedés-
 ről szóló általános fejtegetéseinkben.² Nehézséget okoz az a kér-
 dés, hogy az érzékekről magukról miért nincs érzetünk s hogy
 miért nem okoznak érzéki észrevést a külső tárgyak nélkül,
 holott megvan bennük a tűz meg a föld s a többi elem, amelyek
 5 vagy önmagukban, vagy járulékos tulajdonságaiknál fogva érez-
 hetők. Nyilvánvaló tehát, hogy az érző tehetség nincs való-
 ság szerint, hanem csak lehetőség szerint. Ennélfogva itt is úgy
 lesz, mint ahogy a gyúló anyag sem gyúlad meg önmagában, a
 gyújtó anyag nélkül, mert önmagát gyujtaná meg és semmi
 szüksége sem volna a valósággal levő tüzre. Minekutána pedig
 10 az észrevést kétféleképp értjük — u. i. a lehetőség szerint
 hallóról és látóról is azt mondjuk, hogy hall és lát, még ha
 éppen alszik is s ugyanazt állítjuk a már működőről is — két-
 féleképp értjük az érzéket is, mint lehetőséget és mint valósulást.
 Szintúgy kétféle értelemben szólhatunk az érzékelhetőről is, arról,
 amely lehetőség szerint s arról, amely valósággal az. Fejtegeté-
 15 seinkben mindenekelőtt tekintsük egynek a szenvedést és moz-
 gást és a valósulást, u. i. a mozgás is valósulás, csakhogy be-
 fejezetlen, mint azt máshol³ kifejtettük. Ámde minden a cse-
 lekvő és valósággal levő ok hatása alatt szenved és van moz-
 gásban; ennélfogva bizonyos értelemben a hasonlótól szenved,
 20 bizonyos értelemben pedig a különbözőtől, miként mondtuk;
 u. i. a hatást a különböző szenvedí, ha pedig elszenvedte,
 akkor már hasonló.

A lehetőség és valóság fogalmait is tisztába kell hoznunk;
 jelenleg ugyanis általánosságban szólunk róluk. Lehet valami
 olyan értelemben tudó, ahogyan tudónak nevezzük az embert,
 amiért az tudók közül való s van értelme; viszont lehet olyan
 25 értelemben is, ahogyan arról mondjuk, aki az írás-olvasás mes-
 terségét elsajátította. Ezek mindegyikének nem ugyanabban az
 értelemben van tehetsége, hanem az egyiknek azért, mert ilyen
 nemű és anyagú, a másiknak, mert ha akar, tud szemlélni, ha-
 csak nem gátolja valami külső akadály; ismét egy másik már
 tényleg szemlélő, aki valósággal van és a szó szoros értelmé-
 30 ben «tudja» ezt az A-t. Az előbbieket mindketten lehetőség szerint
 tudók, azonban az egyik a tanulás által elváltozva s gyakran az
 ellentétes állapotból átalakulva jut el a valósuláshoz, a másik

ellenben az érzés vagy az írás-olvasás tevékenység nélkül való ^{417 b} birtokából jut annak tényleges valóságához, tehát más módon.⁴ Nem egységes fogalom a «szenvedés» sem, hanem olykor az ellentétes által előidézett romlás, máskor meg inkább megóvása a lehetőség szerint valónak a valósággal létező és hasonló által, mely úgy hasonlít hozzája, mint a lehetőség a teljesültséghez; u. i. ⁵ szemlélővé válik a tudás birtokosa, ami vagy nem minőségi változás (mert hiszen önmaga felé történik a gyarapodás és a teljesültség felé) vagy más fajtája a változásnak. Ennélfogva nem helyes azt mondani, hogy a gondolkodó, amikor gondolkodik, elváltozik, sem pedig hogy az építő, amikor épít. Ami tehát az értelmes és gondolkodó lényt illetően a lehetőségből a való-¹⁰ sághoz vezet, az nem nevezhető tanításnak, hanem más elnevezésre tarthat számot; ami pedig a lehetőség állapotából kiindulva tanul és ismeretet gyűjt a valósággal létezőnek és tanítónak hatása alatt, arról nem mondhatjuk, hogy szenved, vagy pedig kétféle minőségi változást kell megkülönböztetnünk: a megfosztás állapotai felé való elváltozást s a készségek és a ¹⁵ dolog természete felé valót. Az érző lény első átalakulása a nemző által történik s hogyha a nemzés végbement, már megvan benne a tudás értelmében vett érzéki észrevevés is. Másrészt a valóságos észrevevés is úgy értendő, mint az értelmi szemlélés, azonban abban különbözik tőle, hogy az érzéki észrevevés okozói kívülről hatnak, a látható és a hallható s hasonló-²⁰ kép a többi érzékelhető is. Oka ennek, hogy a valóságos érzékelés az egyes dolgokra vonatkozik, a tudás ellenben az általános fogalmakra, ezek pedig bizonyos értelemben magában a lélekben vannak. Ezért rajtunk áll valamit elgondolni, amikor csak akarjuk, ellenben valamit megérezni már nem rajtunk mulik; szükséges ugyanis, hogy az érzékelhető is jelen legyen. ²⁵ Hasonlóképp áll a dolog az érzékelhetőkkel foglalkozó tudományokkal s ugyanabból az okból, hogy t. i. az érzékelhetők egyes és kívülünk álló dolgok.

Ámde e dolgokkal tisztába jönni később ⁵ is lesz alkalmunk. Most csak annyit állapítsunk meg, hogy nem lévén egyöntetű a lehetőség fogalmának használata, hanem egyszer úgy értjük, ³⁰ mint amikor azt mondjuk, hogy a gyermekből lehet vezér, máskor úgy, mint amikor ugyanazt a felnőttől mondjuk: az érző tehetség fogalmát is ez utóbbi értelemben használjuk. Minekutána pedig

418 a nincs kifejezésünk a köztük fennálló különbség jelzésére, ám-
 bár meghatároztuk, hogy különböznek és miben különböznek,
 a «szenvedés» és «elváltozás» szavakat kell sajátos elnevezések-
 ként használnunk.⁶ Az érző tehetség lehetőség szerint olyan, mint
 5 hát mint nem hasonló szenvedi a hatást s ha már elszenvedte,
 hasonlóvá lett s olyanná, aminő amaz.

6. fejezet.

Minden érzékre vonatkozólag először az érzékelhetőkről
 kell szólnunk. Az érzékelhetőt pedig háromféleképp értjük. Két
 fajáról azt mondjuk, hogy önmaguknál fogva érzékelhetők, a
 harmadikról, hogy járulékosan. A kettő közül az egyik sajátos
 10 tárgya az egyes érzékeknek, a másik közös tárgya valamennyi-
 nek. Sajátosnak mondom azt, amelyet nem lehet más érzéssel
 felfogni s amelyre vonatkozólag nem lehet tévedni (mint ahogyan a
 látás a színre, a hallás a hangra s az izlés az ízre vonatkozik,
 ellenben a tapintás körén belül többféle érzetet lehet megkülön-
 15 bösztetni), hanem minden egyes érzék ezeket ismeri meg s nem
 csalódik abban, hogy szín-e, sem abban, hogy hang-e, hanem hogy
 mi az, ami színes, vagy hol van, vagy hogy mi az, ami hangzik vagy
 hol van. Egyszóval, az ilyenfélékről mondjuk, hogy sajátos tárgyai
 az egyes érzékeknek, ellenben közösek a mozgás, nyugalom,
 szám, alak, nagyság; az ilyenek u. i. egy érzéknek sem saját-
 20 jai, hanem közösek valamennyinél; némely mozgást u. i. ta-
 pintással is észrevehetünk s a látással is. Járulékosan érzékel-
 hetőnek mondjuk pl. hogyha a fehérség Diares fia¹; azt t. i.
 járulékosan vesszük észre, mivel járuléka a fehérségnek, amelyet
 észreveszünk. Ennélfogva az érző tehetség, amennyiben ilyen, nem
 is szenved semmit az érzékelhetőtől. Az önmaguknál fogva érzé-
 kelhetők közül a sajátos érzékelhetők a tulajdonkép észrevehetők
 25 s amelyekre az egyes érzékek lényege természeténél fogva vo-
 natkozik.

7. fejezet.

Amire tehát a látás vonatkozik, az a látható. Látható pe-
 dig egyfelől a szín s amit körülírni lehet, de megnevezni nem;
 amit ezen értünk, később lesz világossá előttünk.¹ Mert ami első

sorban látható, az a szín. A szín pedig az, ami az önmagánál fogva láthatónak felszínén van; «önmagánál fogva» pedig nem ³⁰ fogalmilag,² hanem mert benne magában van meg a láthatóság oka. Továbbá minden szín mozgatója a valósággal átlátszónak **418 b** s ebben áll a természete. Ennélfogva nem látható fény nélkül, hanem mindenképen a fényben látunk minden színt. Ezért először a fényről kell megállapítanunk, hogy micsoda. Nos hát a fény valami átlátszó; átlátszónak pedig azt mondom, ami látható ugyan, de nem önmagánál fogva, hogy úgy mondjam, ha ⁵ nem valami idegen szín által. Ilyen átlátszó a levegő, a víz és sok szilárd test; mert nem azért átlátszó valami, amennyiben víz, vagy levegő, hanem mert van egy bizonyos természeti sajáttság, amely egyaránt van meg mind a kettőben s az örökkévaló magasságbéli testben.³ A fény pedig ennek valósulása, az átlátszónak, amennyiben átlátszó. Viszont lehetőség szerint abban, ¹⁰ amiben a fény megvan, megvan a sötétség is. A fény mintegy színe az átlátszónak, amikor valósággal átlátszó a tűznek vagy más ilyenneműnek hatása alatt, mint pl. a magasságbeli test is valósággal átlátszó; benne u. i. szintén megvan ugyanaz a tulajdonság. — Hogy tehát mi az átlátszó és mi a fény, azt elő- ¹⁵ adtuk, hogy t. i. se nem tűz, se nem test általában, se nem ki-
ömlése valamely testnek (mert ez esetben is valami test volna), hanem a tűznek vagy más ilyesvalaminek jelenléte⁴ az átlátszóban. Mert se két test nem lehet egyszerre ugyanazon a helyen s úgy látszik, hogy a fény ellentéte a sötétségnek; a sötétség pedig az ilyen készségnek távolléte az átlátszóból; minélfogva világos, hogy ennek jelenléte a fény s hogy Empedokles nem ²⁰ szólt helyesen, sem aki még rajtakívül úgy nyilatkozott, hogy a fény a térben mozog s egy ideig a föld és a világ határa közt terjed tova, de mi nem vesszük észre a mozgását; ez a felfogás u. i. az elméleti belátással sem egyeztethető össze s a tüneményekkel sem, mert rövid távolságra észrevétlen marad- ²⁵ hatna ugyan a mozgás, de hogy kelettől nyugatig terjedve észrevétlen maradjon, az fölötte súlyos követelmény. — A szín befogadója a szintelen, a hangé a hangtalan. Szintelen az átlátszó s a láthatatlan vagy alig látható, aminőnek látszik a homályos. Ilyen pedig az, ami átlátszó ugyan, de nem mikor ³⁰ valósággal átlátszó, hanem mikor lehetőség szerint az; ugyanaz a természeti alakulás ugyanis egyszer sötétség, egyszer fény.

419 a De nem minden dolog látható a fényben, hanem csak minden-
nek a sajátos színe; egyik-másik dolog ugyanis a fényben nem
látható, a sötétben azonban érzetet idéz elő, mint pl. a tüze-
seknek tetsző és ragyogó testek (melyekre azonban nincs közös
5 elnevezésünk) pl. a gomba, szaru, halak feje, pikkelye, szeme;
de ezek egyikének sem látjuk a saját színét. Hogy mily oknál
fogva látjuk ezeket, más kérdés; most csak annyi világos, hogy
amit a fényben látunk, szín. Ennélfogva nem is látunk fény
10 nélkül; mert éppen abban áll a szín-volta, hogy mozgatója a
valósággal átlátszónak; az átlátszónak teljesültsége pedig a
fény. Nyilvánvaló tanujele ennek, hogy ha valaki magára a
látószervre helyezi a színes tárgyat, nem fog látni, hanem előbb
a szín hozza mozgásba az átlátszót (pl. a levegőt), ettől pedig
15 a mozgás áterjed a vele közvetlenül érintkező érzékszervre.
Mert nem helyes a Demokritos állítása, mikor úgy vélekedik,
hogy ha a közbeeső tér üres volna, tisztán látnók még a han-
gyát is az égbolton; mert ez lehetetlenség.⁵ Ugyanis a látás az
érző tehetségre gyakorolt bizonyos hatás által jön létre: nos
hát közvetlenül a látott színtől nem származhatik a hatás, nem
20 marad tehát más hátra, mint hogy a közbeesőtől származzék,
úgy hogy szükségképen lesz valami közbeeső; üres köz esetén
azonban nemhogy tisztán, de egyáltalán semmit se látnánk.

Hogy mily oknál fogva kell a színt a világosságban látni,
előadtuk. A tűz azonban mindakettőben látható, a sötétben is
és a világosságban is s ez szükségkép van így, mert az átlátszó
25 általa lesz átlátszóvá. Ugyanez áll a hangra és a szagra is,
t. i. egyikök sem hozza létre az érzetet úgy, hogy közvetlenül
érinti az érzékszervet, hanem a szag meg a hang a közbeesőre
hat, ez pedig a két érzék mindegyikére; ellenben hogyha magára
az érzékszervre teszi valaki a hangzó vagy szagos dolgot, semmi-
30 féle érzetet sem fog kelteni. A tapintásra és izlésre vonatkozólag
ugyanígy áll a dolog, csak hogy nem világos; hogy mily okból, az
később fog kitűnni.⁶ A hangok közbeesője a levegő; a szaglása
névtelen, ugyanis valami közös tulajdonsága a levegőnek és a
víznek, miként az átlátszóság a színre nézve, azonképen a sza-
35 gos dologra valami, ami mindakettőben megvan; u. i. úgy látjuk,
419 b hogy a vízben élő állatoknak is van szaglásuk. Azonban az ember
és minden szárazföldi állat, amely lélekzik, nem érez szagot, csak
amikor lélekzetet vesz. Ennek okát is később fogjuk előadni.

8. fejezet.

Most először a hanggal és a hallással jőjjünk tisztába. A hang kétféle: a valóságos és a lehetőség szerint való. Némely dolgokról ugyanis azt mondjuk, hogy nincs hangjuk, pl.⁵ a szivacsnak, gyapjúnak, másokról pedig, hogy van, pl. az ércnek és a tömör és sima dolgoknak, mert ezek tudnak hangot adni. Ez pedig annyit tesz, mint önmaguk és a halló érzék közt valóságos hangot létrehozni. Valóságos hang pedig mindig valamitől valami ellen valamiben keletkezik, mert¹⁰ ütés által jön létre. Ezért lehetetlen, hogy egy tárgy magában hozzon létre hangot: más ugyanis az, ami üt és amit ütnek; ennél fogva a hangot adó valami ellen ad hangot; ütés pedig nem jön létre térbeli mozgás nélkül. Azonban, mint említettük, nem akármilyen tárgyak összeütődése adja a hangot, mert pl. a gyapju semmiféle hangot nem ad, ha megütjük, ha-¹⁵ nem ad az érc s ami sima és öblös: az érc, mivel sima, az öblös pedig a visszaverődés által sok ütést hoz létre az első után, minthogy a mozgásba hozott levegő nem tud eltávozni. Továbbá: a levegőben is hallunk, a vízben is (de itt kevésbbé); a hangot azonban se a levegő, se a víz nem okozza, hanem tömör tárgyaknak kell egymáshoz ütődniök s a levegőhöz. Ez²⁰ utóbbi pedig akkor történik, ha a levegő az ütésre helyt áll és nem folyik széjjel. Ennél fogva, ha gyors és erős ütés éri, hangot ad; szükséges ugyanis, hogy a suhintás mozgása megelőzze a levegő szétömlését, akárcsak mint mikor valaki a homokrakásra vagy alápergő homoksugárra mér gyors csapást. Vissz-²⁵ hang pedig akkor keletkezik, ha az egyé lett levegő a határoló és a szétömlést megakadályozó által visszavetetik, miként a lapda.¹ Visszhang, úglátszik, mindig keletkezik, de nem vehető észre, minthogy a hanggal is úgy áll a dolog, mint a fényvel; a fény ugyanis szintén mindig visszaverődik (külömben nem³⁰ lenne mindenfelé világosság, hanem a napsütötte helyen kívül sötétség uralkodnék), de nem úgy verődik vissza, miként a víztől, vagy ércről vagy valamely más sima tárgyról, hogy t. i. árnyékot vet, amiről a fényt megismerjük. Az ürességet pedig joggal mondjuk a hallás okának. A levegő ugyanis ürességnek látszik, ez pedig (a levegő) a hallás előidézője, ha mint foly-³⁵ tatólagos egység jön mozgásba. Azonban szétfolyó természete 420 a

miatt nem ad hangot, ha nem sima a megütött tárgy. Ez esetben azonban egy lesz a sík felület által, mert a sima test felszíne egység.

Hangot adó tehát az, ami a hallás érzékéig folytatólagosan egységes levegőnek megmozdítója. A hallás érzékével pedig 5 össze van növe a levegő s mivelhogy a levegőben van, a külső levegő mozgása által mozgásba jön a belső is.² Ennélfogva nem hall mindenfelé az élő lény s nem terjed át mindenfelé a levegő,³ mert nincs mindenhol levegő a megmozdítandó lelkes tényezőben. Maga a levegő tehát hangtalan könnyen szétfolyó természete miatt, de hogyha akadályozva van a szétfolyásban, akkor a mozgása hang. A fülékben lévő levegő pedig 10 be van oda falazva, hogy mozdulatlan⁴ legyen s hogy pontosan észrevehesse a mozgás különbségeit. A vízben is azért hallunk, mert a víz nem hatol be magáig a hallószervvel összenőtt levegőig, de még a fülbe sem a hangjárat kanyarulatai következtében. Ha pedig ez megtörténik, nem hall az ember, valamint akkor sem, ha a dobhártya megbetegszik, mint ahogyan nem 15 látunk, ha a szemgolyó hárttyája betegszik meg. Annak, hogy van-e hallásunk vagy sem, jele, hogy fülünk állandóan zúg, mint a tülök; a fülben lévő levegő ugyanis mindig valami sajátos mozgást végez; a hang azonban kívülről jövő s nem a saját mozgása. S azért mondják, hogy az üressel és zengővel hall az ember, mert a körülhatárolt levegőt magában foglalóval 20 hallunk. Vajjon az ütő vagy a megütött-e a hangot adó? vagy talán inkább mindakettő, de más-más módon: a hang ugyanis mozgása annak, ami úgy tud mozogni, mint ahogyan mozognak a sima test felszínéről az ütésre elpattanó testecskek.⁵ Tehát, miként mondtuk, nem minden ütő és nem minden megütött 25 test ad hangot (pl. ha két tüt ütünk össze), hanem sima felszínűnek kell lennie annak, amit megütnek, hogy a levegő egyszerre pattanjon le róla s jöjjön rezgésbe. A hangzó testek különbségei a valóságos hangban lesznek nyilvánvalóvá, miként ugyanis fény nélkül nem látjuk a színeket, úgy hang nélkül nincs élesség (magasság) és tompaság (mélység). E kifejezések 30 pedig átvitt értelemben használtatnak s a tapintás köréből vannak véve; ugyanis az éles hang rövid idő alatt nagyon, a tompa hosszú idő alatt kevésbé mozdítja meg az érzéket. Tehát nem az élesség gyors, a tompaság lassú, hanem az egyiktől

előidézett mozgás gyorsaságánál fogva lesz ilyen minőségű, a másiké lassúságánál fogva⁶ s úgy látszik, hasonlóképen áll vele ^{420 b} a dolog, mint a tapintás körébe tartozó élessel és tompával; mert az éles mintegy szúr, a tompa mintegy taszít az által, hogy az egyik rövid, a másik hosszú ideig mozgat, úgyhogy az egyiknek sajátossága a gyorsaság, a másiké a lassúság.

Ennyit kívántunk a hangról megjegyezni. A «szó» pedig⁵ a lelkes lény okozta hang, mert a lélektelenek közt semminek sincs szava, hanem csak hasonlat alapján mondjuk, hogy szólnak, mint pl. a fuvola, a lant s amely élettelen dolognak ezeken kívül még van időmértéke, dallama és kifejezése. Ugyanis ezek hasonlítanak hozzá, minthogy az élő hangnak is megvannak e tulajdonságai. Sok állatnak azonban nincs szava, mint pl. a vérteleneknek s a vérrel bírók közül a halaknak.¹⁰ S ez így van rendjén, mert a hang a levegőnek valamelyes mozgása. Amelyekről pedig ezek közül azt mondják, hogy szólnak, mint pl. az Acheloosbeli halakról, azok kopolytúikkal adnak hangot vagy más ilyesmivel. A szó ellenben az élőlény hangja s nem jön létre akármelyik testrésztel segítségével. Ámde minthogy minden hangzás feltétele valami, ami üt, valami, amit ¹⁵ ütnek s valami, amiben ez történik, ez pedig a levegő, joggal állíthatjuk, hogy csak az szólhat, ami levegőt fogad be. A belélekezett levegőt ugyanis két célra használja fel a természet: miként a nyelvre az ízlés és a beszéd végett van szüksége, melyek közül az ízlés szükséges (azért többekben van is meg), a beszéd ellenben a jólét végett van, azonképen a levegőre is ²⁰ a belső meleg miatt feltétlenül szüksége van (az okát ennek máshol mondjuk el),⁷ a beszéd céljára ellenben csupán azért, hogy részünk legyen a jólétben. Szerve a lélekzésnek a gégefő, továbbá ami végett ez a szerv is van: a tüdő; ugyanis testük e részében a szárazföldi állatok melegebbek a többieknél. Szük-²⁵ sége van a lélekzésre még a szív közvetlen környékének is. Ezért szükséges, hogy a lélekzetvétel által a testbe jusson a levegő. Ennélfogva tehát a belélekezett levegőnek az e testrészekben levő lélek hatása következtében a légesőhöz való ütődése adja a szót. Mert — mint megjegyeztük — az élőlénynek nem minden hangja szó (mert a nyelvvvel is okozhatunk zörejt s úgy ³⁰ is, mint a köhögéskor), hanem lelkének is kell lennie az ütőnek és képzettel is egybekötve kell lennie; mert jelentéssel bíró hang a szó

421 a s nem a belélekezett levegőé, mint a köhögés, hanem ezzel üti oda a légsőben levő levegőt a légsőhöz. Bizonyítéka ennek, hogy sem belélekezéskor, sem kilélekezéskor nem tudunk szólni, hanem amikor visszatartjuk a lélekzetet; mert ezzel az mozgatt, aki lélekzetét visszafojtja. Világos továbbá az is, hogy miért 5 némák a halak, ugyanis nincs gégefőjük. Ez a testrészüik pedig nincs meg, mert nem fogadják be a levegőt s nem vesznek lélekzetet. Hogy mily okból történik ez, az máshova tartozik.⁸

9. fejezet.

A szaglással és szagolhatóval nehezebb tisztába jönni, mint az eddig tárgyalt érzékekkel; mert a szag minémúsége nem oly világos, mint a hangé vagy a színé. Oka ennek, hogy ez az 10 érzékünk nem eléggé éles, hanem gyarlóbb sok állaténál; mert az ember szaglása tökéletlen s nem érez semmi szagot kellemes vagy kellemetlen érzés nélkül, minthogy nem eléggé éles ez az érzékszerve. Nyilvánvaló, hogy ilyenféleképen érzik meg a merevszemű állatok is a színeket s nem világosak előttük a 15 színek különbségei, csak abból a szempontból, hogy félelmetesekek-e vagy sem. Így van az emberiség is a szagokkal. Úgy látszik, hogy hasonlóság áll fenn a szaglás és az ízlés között s hasonlókép az ízek fajai és a szagláséi közt, de finomabb érzékünk az ízlés, minthogy fajtája a tapintásnak, ez pedig a 20 legfinomabb érzéke az embernek; mert a többi érzék tekintetében sok állat túltesz rajta, azonban a tapintás sokkal érzékenyebben működik nála, mint a többinél. Ezért a legértelmesebb is az állatok közül. Bizonyítéka ennek, hogy magában az emberi nem körében is ez érzéküknél fogva értelmesek és értelmetle- 25 nek az emberek, más érzéküknél fogva nem: u. i. a keményhúsúak korlátolt elméjük, a puha húsúak ellenben értelmesek. Miként az íz lehet édes vagy keserű, azonképen a szagok is [de némelyeknek megfelelő szaguk és ízük van, pl. édes szaguk és édes ízük, másoknál ellenkezők]¹ s hasonlóképen lehet a szag 30 csipős, savanyú, ecetes vagy zsíros. De amint megjegyztük, mivel a szagok nem ismerhetők fel olyan határozottan, mint az ízek, ez utóbbiaktól kapták amazok a nevüket a tárgyak ha- 421 b sonlósága alapján:² ugyanis az édes szag a sáfrányé és a mézé, a csipős a kakukkfűé és más ilyenféleké; ugyanígy áll a dolog

a többi szaggal is. Valamint pedig a hallás és valamennyi érzék arra vonatkozik, ami hallható és nem hallható s ami lát-⁵ható és nem látható, úgy a szaglás is a szagolhatóra és nem szagolhatóra vonatkozik. «Nem szagolható» pedig az, aminek egyáltalán nem lehet szaga, vagy aminek csak gyenge és hitvány szaga van. Hasonlóképen értjük a «nem ízlelhető».

A szaglás is a közbeesőn át történik, pl. a levegőn vagy vízben keresztül; mert a vízben élő állatok is, úgy látszik, érzik¹⁰ a szagot (még pedig akiknek van vérük épp úgy, mint a vértelenek), miként a levegőben élők is; mert közülök is egymásik már távolról feléje siet a tápláléknak, ha a szag körébe jut. Ennélfogva kétséget okoz a következő megfigyelés is. Ha valamennyi élő lény egyaránt részese a szaglásnak, az ember pedig belélekezéskor érzi a szagot, ellenben ha nem vesz lélekzetet, hanem kileheli vagy visszatartja a levegőt, nem érzi,¹⁵ sem közről sem távolról, de még akkor sem, ha közvetlenül az orrába tesszük bele a szagos dolgot, s ha a közvetlenül az érzékszervre helyezett tárgy meg nem érzése ugyan valamennyi élőlény sajátja, viszont az, hogy lélekezés nélkül nem érzünk, csak az emberé³ (amiről különben kísérlet útján is meggyőződhetünk), mindezeknél fogva a vértelen állatoknak, minthogy²⁰ nem lélekeznek, más érzéküknek is kell lennie az említetteken kívül. Ez azonban lehetetlen, minthogy a szagot érzik; a szagolhatónak érzése ugyanis, akár a kellemes, akár a kellemetlen illatúé, szaglás. Azonkívül úgy látjuk, hogy ugyanazon erős szagok ártanak nekik, amelyek az embernek, pl. az aszfalté vagy a kéné és az ilyenféléléké. Érezniök kell tehát a szagot, de²⁵ nem lélekezés közben. Úgy látszik azonban, hogy az embereknek ez az érzékszerve abban különbözik a többi állatétól, amiben a szemük a merevszemüekétől; az emberi szemnek ugyanis védőburka s mintegy fedele a szemhéj s ha ezt nem mozgatja meg s nem vonja fel, akkor nem lát; a merevszemüek-³⁰nek ellenben nincsen ilyesmijük, hanem egyszerre látják meg, ami az átlátszóban történik. Nos hát, némelyeknek a szagló szervük is födetlen, mint a szemük, másoknak pedig, a kik levegőt⁴²² a vesznek magukba, van takarójuk, amely lélekvételkor felnyílik, az erek és porusok⁴ tágulása következtében. Ennélfogva a lélekvő állatok a vízben nem érzik a szagot; szükséges ugyanis, hogy lélekvétel közben érezzük a szagot, ezt pedig nem lehet a⁵

vizben cselekedni. A szaglás érzéke a szárazra vonatkozik, miként az ízlés a cseppfolyósra, a szaglószerv pedig lehetőség szerint ilyen.

10. fejezet.

Az ízlelhető valami tapintható s ez az oka, hogy nem egy közbeeső idegen testen át érezhető; mert hiszen a tapintásnál
 10 sincs így; s a test, amelyben az íznedv, vagyis az ízlelhető van, a cseppfolyósban van mint anyagban,¹ ez pedig tapintható. Ennélfogva ha a víz alatt volnánk, megéreznők ugyan a bedobott édességet, azonban mégse történnék az észrevevésünk a közbeesőn által, hanem a cseppfolyósban való oldódás útján,
 15 akárcsak az italnál. A szint azonban nem ily módon látjuk, vagyis keveredés következtében, sem pedig kiömlések által. Tehát mint közbeeső itt semmi sem szerepel; miként pedig a szín a látható, úgy az íznedv az ízlelhető. Nedvesség nélkül azonban semmi sem okoz ízérzetet, hanem valósággal vagy lehetőség szerint megvan benne a nedvesség, mint pl. a sósban: ez ugyanis maga is könnyen olvad s ezáltal a nyelvből is nedvet választ ki. Valamint pedig a látás a láthatóra és láthatatlanra egyaránt vonatkozik (a sötétség ugyanis láthatatlan s ezt is a látás külömbözteti meg), azonkívül a vakítóan fényesre is (mert ez is láthatatlan, de más módon, mint a sötétség) s hasonlókép a hallás a hangra és csendre, melyek közül az egyik a hallható, a másik a hallhatatlan s az erős hangra, miként
 25 a látás a ragyogóra (mert ahogyan az apró zörej hallhatatlan, úgy bizonyos értelemben a nagy és erőszakos is az), láthatatlannak pedig hol általánosságban mondunk valamit, mint más-külömben is a lehetetlent, hol pedig arról mondjuk, ami természeténél fogva látható ugyan, de amiben tényleg még sincs meg ez a tulajdonság vagy csak gyarló alakban, ahogyan pl. a «látatlan» és a «magnélküli» kifejezéseket is értjük:² — így vonatkozik az ízlés is az ízlelhetőre és ízlelhetetlenre, ez utóbbi
 30 pedig az, aminek csekély vagy gyenge az íze vagy ami tönkreteszi az ízlést. Kezdeté pedig az íznek, úgy látszik, az iható és ihatatlan; mind a két érzet ugyanis egy bizonyos fajta ízlés, de az egyik hitvány s az ízlés érzékét tönkretévő, a másik ellenben természetének megfelelő. Az iható közös tárgya az ízlésnek és a tapintásnak. Minekutána pedig az ízlelhető folyékony,

érzéke is szükségképen olyasvalami lesz, ami valósággal ugyan 422 b nem folyékony, de nem is képtelen cseppfolyóssá válni. Az ízlés érzéke ugyanis szenved valamit az izlelhetőtől, mint olyantól, kell tehát, hogy cseppfolyóssá váljék, ami nem folyékony, de azzá tud lenni s egyúttal megmaradni annak, ami volt, ez pedig az ízlelő szerv. Jele ennek, hogy se teljesen száraz állap₅otban nem tud érezni a nyelv, se túlságosan nedvesen, mert ez utóbbi esetben az első nedvet fogja érinteni, mint mikor valaki előbb valami nagyon erős ízű dolgot kóstol meg s azután ízlel meg más valamit s miként a betegeknek is minden keserűnek tűnik fel, mert nyelvük ilyen nedvvel borítva ízlel. Ami az ízek fajait illeti, itt is, miként a színeknél, egyszerűek₁₀ az ellentétes végletek: az édes és a keserű; ezekkel határosak: az előbbivel a zsíros, az utóbbival a sós; ezek közé esnek a csipős, a savanyú, a fanyar és az ecetes íz. Körülbelül ezek az íz különböző fajai. Ennélfogva az ízlelő az, ami lehetőség sze₁₅rint ilyen, az izlelhető pedig, ami amaszt valósággal ilyenmé teszi.

11. fejezet.

A tapinthatóval és a tapintással egyformán áll a dolog; ha ugyanis a tapintás nem egy érzék, hanem több, kell, hogy a tapintható érzékelhetőik száma is több legyen. Már most az a kérdés, vajjon több ily érzék-e a tapintás vagy csak egy és₂₀ hogy mi a tapintásnak érzékszerve, vajjon a hús (a többi állatnál pedig, ami ennek megfelel, vagy pedig, hogy ez a közbeeső, az első érzékszerv meg más valami a test belsejében. Ugyanis minden érzéki észrevevés, úgy látszik, egy ellentét körére vonatkozik, pl. a látás a fehérre és a feketére, a hallás a magasra és mélyre s az ízlés a keserűre és édesre; ellenben a tapint₂₅hatóban sokféle az ellentét: hideg és meleg, szilárd és cseppfolyós, merev és puha s több más efféle. E nehézség valamelyes megoldása abban található, hogy más érzékek körében is többfélék az ellentétek, pl. az élő hangban nemcsak a magasság és mélység, hanem erősség és gyengesség s a hang simasága és₃₀ érdessége s más ilyenfélék. De a színre nézve is vannak más ilyenmü különbségek. Azonban, hogy mi az egységes tárgya a tapintásnak, mint pl. a hang a hallásnak, az nem világos.

Hogy pedig a test belsejében van-e a tapintás érzékszerve,

423 a vagy már a hús-e az, arra nem lehet döntő bizonyítéknak tekinteni azt a körülményt, hogy a tapintás érzete az érintéssel egy időben keletkezik, mert akkor is, ha valami hárttyát készítünk és a test köré csavarjuk, ez hasonlóképen nyomban fogja az érzést jelezni, mihelyt a tárgyhoz ér, ámbátor világos, hogy 5 benne nincsen meg az érzékszerv; ha meg épenséggel össze volna növe a testtel, még gyorsabban haladna át rajta az érzés. Ennélfogva a test ilyen részével úgy áll a dolog, mint hogyha köröskörül ránk nőtt volna a levegő; ugyanis akkor látszólag egy szervvel éreznők a hangot, szint és szagot s látszólag egy 10 érzék volna a látás, hallás, szaglás. Ez idő szerint azonban el lévén különítve, amin át a mozgások történnek, nyilvánvaló, hogy az említett érzékek különböznek egymástól. A tapintásra vonatkozólag ez most nem világos; levegőből ugyanis vagy vízből nem állhat a lelkes test, mert valami szilárdnak kell lennie; következésképen ezeknek és a földnek keveréke, amint ezt a 15 húsnek és a hús megfelelőjének természete megkívánja. Ennélfogva szükséges, hogy ez legyen a tapintásnak odanőtt közbeeső teste, amelyen keresztül történnek az érzéki észrevések, melyek szám szerint többfélék. Hogy pedig többfélék, azt a nyelv felszínével való tapintás is bizonyítja: t. i. ugyanazzal a testrésszel valamennyi fajtáját érezzük meg a tapintásnak s az izet is. Ha tehát a többi hús is megérezné az ízt, úgy tün- 20 nék fel, mintha az ízlés és a tapintás egy és ugyanaz az érzék volna; jelenleg azonban kettőnek ismerjük, mert megfordítva nincs úgy.¹

Kétsége támadhatna valakinek a következő megfontolás alapján. Ha ugyanis minden testnek van mélysége (s ez a kiterjedés harmadik iránya) s föltéve, hogy ha két test közt egy harmadik van, ezek nem tudnak egymással érintkezni, a cseppfolyós pedig 25 nincsen test nélkül, sem pedig a nedves, hanem víznek kell lenniök vagy vizet magában foglalniok, amik pedig a vízben érintik egymást, azok közt, minthogy nem száraz a végük, víznek kell lennie, amivel külsejük el van borítva, ha pedig ez így van, akkor nem érintheti az egyik dolog a másikat a vízben s hasonlóképen a levegőben sem (mert a levegő épúgy viselkedik 30 a benne levő tárgyakkal szemben, mint a víz a vízben levőkkel szemben, csak hogy az előbbi kevésbé tűnik fel nekünk, miként 423 b a vízben élő állatok sem veszik észre, amikor a nedves érinti

a nedveset): kérдем tehát, vajjon mindent egyformán érzékelünk-e,² vagy különféle módjai vannak az érzékelésnek, aminthogy tényleg az a látszata, hogy az ízlés és tapintás közvetlen érintés útján, a többi érzéki észrevevés pedig a távolból történik. Pedig ez nincs így, hanem a keményet és lágyat is más valamin át érezzük, miként a hangzót, láthatót és szagolható, egy részüket azonban messziről, más részüket közelről (amiért is elkerüli figyelmünket). Mégis, mint előbb is megjegyeztük, hogyha egy hártván át éreznők a tapinthatókat mind, anélkül, hogy észrevennők, hogy közbül hártva van, akkor ugyanaz volna a helyzetünk, ¹⁰ mint most a vízben vagy a levegőben, most ugyanis úgy látszik, hogy magukat a dolgokat érintjük és hogy nincs közbül semmi. De abban különbözik a tapintható a látható és hangot adó dolgoktól, hogy ezeket a közbeesőnek reánk gyakorolt hatása következtében érezzük, a tapinthatókat pedig nem ennek hatása által, hanem vele együtt, mint mikor valakit a pajzson keresztül ¹⁵ ér a csapás; ez esetben ugyanis nem a megütött pajzs sújtja le az embert, hanem mindkettőt együtt éri az ütés. Általában pedig mondhatjuk, hogy aminő viszonyban van a levegő és a víz a látáshoz, halláshoz és szagláshoz, úgy viszonylanak a hús és a nyelv a maguk érzékéhez. Ha azonban maga az ²⁰ érzékszerv érinti a tárgyat, nem keletkezik érzet sem az utóbbiaknál, sem az előbbieknél, pl. hogyha valaki a fehér testet magára a szem felszínére helyezi. Ebből az is világos, hogy a tapinthatónak érzéke belül van a testben; mert így történhetik meg az, ami a többivel is megtörténik, hogy t. i. amit az érzékre tesznek, azt nem érzi meg, amit azonban a húsról, azt ²⁵ megérzi. Ennélfogva a tapintás érzékének közbeesője a hús.

Tapinthatók a testnek, mint olyannak külömbiségei; értem azokat a külömbiségeket, amelyek az elemeket jellemzik: hideg, meleg, száraz, cseppfolyós; amelyekről már szóltunk az elemekről szóló fejtegetéseinkben.³ Érzékük, a tapintó érzék, amelyben ³⁰ elsősorban van meg a tapintásnak nevezett érzés, az a része a testnek, amely lehetőség szerint ilyen; mert az észrevevés szerint ^{424 a} védés. Ennélfogva a ható, amilyen maga valósággal, olyanná teszi amazt, a lehetőség szerint valót. Ezért nem is vesszük észre az egyformán meleget és hideget vagy keményet és lágyat, hanem csak a többleteket, lévén az érzék mintegy középszer az érzékelhetőknél található ellentétes végletek között s ennél-

fogva különbözteti meg az érzékelhetőket. Mert a közepszer olyasmi, ami megkülönböztet; ugyanis az ellentétek mindegyikével szemben mint ellenkező véglét szerepel. Szükséges továbbá, hogy miként a fehéret és feketét megérezni készülő ezek egyike se lehet valósággal, lehetőség szerint azonban mindakettő (s ez hasonlókép áll a többire nézve is), mondom, szükséges, hogy a
 10 tapintást illetőleg se legyen az érzék se meleg, se hideg. Továbbá, miként a látás bizonyos értelemben a láthatóra és láthatatlanra vonatkozott s hasonlókép a többi érzék is az ellenkező végletekre, úgy a tapintás is a tapinthatónak és a tapinthatatlannak érzéke. Tapinthatatlan pedig az, amiben mindenkép csekély a tapinthatóság (ilyen pl. a levegő), vagy amiben túlságosan erős
 15 (mint pl. a romboló hatású ingerekben).

Főbb vonásokban ime minden egyes érzékről szoltunk.

12. fejezet.

Általánosságban minden érzékről meg kell jegyeznünk, hogy az érzék az, ami az érzékelhető formákat anyaguk nélkül befogadni képes, miként a viasz a pecsétgyűrű alakját a vas
 20 vagy arany nélkül fogadja magába: az arany- vagy ércidomot vészi ugyan át, de nem amennyiben arany vagy érc. Hasonlóképen minden egyes érzéstárgy megérezésekor érzékünk attól szenved a hatást, aminek színe, íze vagy hangja van, de nem amennyiben ennek vagy annak mondjuk, hanem amennyiben minőségileg ilyen vagy olyan, azaz formája szerint.
 25 Első érzék szerv pedig az, amiben megvan az ilyen tehetőség. Eszerint ugyanaz a tehetőség és az érzék, de fogalmilag különböznek egymástól; mert az, ami érez, kiterjedés lehet ugyan, de se az érzőtehetőség mivolta, se az érzékelés nem kiterjedés, hanem valami aránya vagy képessége az érzőnek. Ebből az is világos, hogy mi okból teszik tönkre a túlságosan
 30 erős ingerek az érzékeket; ha ugyanis erősebb a mozgás az érzéknél, akkor megbomlik az arány (már pedig ez volt az érzés), miként az összhang és a hangolás, ha túlságosan erősen ütjük meg a húrokat. Világos továbbá, hogy miért nem éreznek a növények is, holott van valami lelki alkotórészük és a tapin-
 424 b tás tárgyai hatnak is rájuk (mert lehülnek és felmelegszenek); oka ennek ugyanis, hogy nincs meg bennük a közepszer, sem

pedig oly elv, amely az érzékelhetők formáit magába fogadná, hanem anyagukkal szenvednek. Kétség támadhat aziránt is, vajjon szenvedhet-e a szagtól az, ami nem tud szagot érezni, vagy a színtől, ami nem tud látni; hasonlóképen a többi érzéknél is. Ha pedig a szagolható a szag, akkor ha egyáltalán valamit, úgy a szaglást okozza a szag. Ennélfogva a szagot érezni nem tudók semmit sem szenvedhetnek a szagtól s ugyanez áll a többi érzékre is; de még az érezni tudók is csak annyiban szenvednek, amennyiben érzékelők. Ez különben még a következőkből is kiviláglik. Se a fény vagy sötétség, se a hang, se a szag¹⁰ nem hat a testekre, hanem amikben ezek vannak, így pl. a mennydörgéssel együttjáró levegőszéthatítja a fát. Ellenben a tapinthatók és az iznedvek hatnak rájuk, mert ha nem, ugyan mitől szenvednének s változnának el a lélektelen dolgok? Vajjon tehát amazok is hatnak a dolgokra, vagy pedig úgy lesz, hogy nem minden testre van hatása a szagnak és hangnak s¹⁵ hogy a hatást szenvedők nem határoltak s nem maradnak egy helyben, pl. a levegő; ez ugyanis mintegy hatást szenvedve terjeszti a szagot. Mi tehát a szaglás a szenvedésen felül? Úgy látszik, hogy a szaglás észrehevés is, a levegő ellenben, ha szenved a szagtól, csakhamar érzékelhetővé válik.

HARMADIK KÖNYV.

1. fejezet.

Hogy nincs más érzék az említett öt érzéken (t. i. a látáson, halláson, szagláson, izlésen, tapintáson) kívül, arról meggyőződhetünk a következőkből.¹ Feltesszük, hogy mindarról, aminek érzéke a tapintás, valóban van érzésünk (ugyanis a tapintatónak, mint olyannak, minden állapotát a tapintás által érezzük meg), s hogy ha nincs meg valamely érzékünk, a megfelelő érzékszervünk is szükségkép hiányzik; továbbá, hogy amiket közvetlen érintés útján veszünk észre, a tapintás által érezhetők, amely érzékünk megvan, amiket pedig a közbeesőn át és
25 nem közvetlen érintés útján, az elemek segítségével, pl. a levegő vagy a víz által; a dolog pedig úgy áll, hogy ha egy elem által több különemű érzékelhetőt veszünk észre, kell, hogy akiben az ilyenemű anyagból álló érzékszerv megvan, mindkettőnek megérzésére képes legyen (mint pl. hogyha az érzékszerv levegőből való s a levegő a hangra és színre egyaránt alkalmas), ha pedig több elem alkalmas ugyanannak az érzékelhetőnek megérzésére
30 a (mint pl. a színre a levegő is, a víz is; mindkettő ugyanis átlátszó), akkor, akiben csak egyikük is megvan, meg fogja érezni azt, ami mindkettő által érezhető; ami pedig az egyszerű testeket illeti, csak kettőjükből állhatnak az érzékszervek, levegőből és vízből (a szemgolyó ugyanis vízből van, a hallás
5 érzéke levegőből, a szaglás érzéke pedig ezek egyikéből vagy másikából), a tűz pedig vagy egyikben sincs meg, vagy valamennyiben közös (mert semmi sem érez melegség nélkül), a föld pedig vagy egyikben sincs meg, vagy a tapintásban van sajátlag elvegyítve; ennélfogva következik, hogy egyik elem se alkalmas érzékszervnek, kivéve a vizet és a levegőt; ezek pedig ez idő szerint is megvannak némely állatban. Tehát minden érzék
10 megvan a nem fejletlen és nem csonka állatokban, mert még a

vakondoknak is megvan a szeme a bőr alatt, ennélfogva, ha nincs valami más elem vagy valami tulajdonság, amely a földi testek egyikének sem sajátja, nem hiányzik egy érzékünk sem.

De a közös érzékelhetőeknek sem lehet valami külön érzékük, amelyeket az egyes érzékekkel járulékosan vesszünk észre,² pl. a mozgásnak, nyugalmi helyzetnek, alaknak, kiterjedésnek, számnak, egységnek. Mindezeket ugyanis a mozgás segítségével vesszük észre, pl. a kiterjedést is a mozgással; ennélfogva az alakot is, mert az alak valami kiterjedés; a mozdulatlant pedig azért, hogy nem mozog; viszont a számot a folytonosság megszakítása következtében vesszük észre s a sajátos érzeteknél fogva, ugyanis minden érzék egyet-egyét vesz észre. Ennél-²⁰ fogva világos, hogy ezek egyikének sem lehet külön érzéke,³ pl. a mozgásnak, mert akkor úgy lennénk vele, mint ahogyan a látással vesszük észre az édeset, ez pedig onnan van, hogy mindkettőről van érzésünk, a minél fogva, ha összeesnek is,⁴ egyszerre ismerjük fel a kettőt (ellenkező esetben, semmikép se éreznők meg máskép, mint járulékosan, mint ahogy a Kleon²⁵ fiát sem azért vesszük észre, mert a Kleon fia, hanem mert fehér, ennek pedig járulékos tulajdonsága az, hogy fia Kleonnak): a közös érzéstárgyokról azonban közös érzésünk van, nem járulékos értelemben; nincs tehát ezek számára külön érzék, mert akkor semmikép sem éreznők máskép, mint ahogy mondtuk, hogy a Kleon fiát látjuk. Egymásnak sajátos érzéstárgyait pedig járulékosan érzik meg az érzékek, nem amennyiben azok, hanem amennyiben egységet alkotnak, amikor egyszerre történik az észrevevés egy tárgyra vonatkozólag, pl. az^{425 b} epéről, hogy keserű és zöld, mert nem lehet az egyiknek feladata kimondani, hogy a kettő egy. Ennélfogva megesik, hogy téved s valami mást, ami zöld, epének tart. Azt is kérdezhetté valaki, hogy mért van hát több érzékünk s nem csak egy.⁵ Talán hogy jobban szembetűnjenek a kísérő közös érzetek, pl. a mozgás, kiterjedés, szám; mert ha egyedüli érzékünk volna a látás és ez csak a fehérre vonatkoznék, kevésbbé tűnnének fel s mind egynek látszanék, amiérthogy együtt járnak a szín és a kiterjedés. Jelenleg azonban, minthogy másféle érzékelhetőben is megvannak a közös érzéstárgyak, ezáltal világossá¹⁰ lesz, hogy valamennyien különböznek a sajátos érzéstárgyaktól.

2. fejezet.

Minekutána pedig észrevesszük, hogy látunk és hallunk, szükséges, hogy vagy a látással vegye észre az ember, hogy lát, vagy más érzékkel. De akkor ugyanaz az érzék, amely a látásra vonatkozik, fog a látás tárgyát tevő színre is vonatkozni; ennél fogva
 15 vagy két érzékünk lesz ugyanarra, vagy önmagát érzi az érzék. Továbbá, ha más volna is a látást észrevevő érzék, akkor is vagy a végtelenig ismétlődik a dolog, vagy valamelyik önmagára is vonatkozik. Ennél fogva már az első érzékről kell ezt fel-
 20 tennünk. De van egy nehézség: ha ugyanis a látás érzékével észrevenni annyi, mint látni, látjuk pedig a színt vagy azt, aminek színe van, akkor, ha valaki a látót látja, színe is lesz
 az első látónak. Világos tehát, hogy a látással való észrevevés
 nem egyféle; mert akkor is, amikor nem látunk, a látás segítségével különböztetjük meg a sötétséget és fényt, de nem ugyan-
 azon a módon. Továbbá a látó is bizonyos értelemben színeződik; minden érzékszerv ugyanis képes magába fogadni az érzékel-
 hetőt az anyag nélkül. Ennél fogva az érzékelhetők távoztával
 25 is megvannak az érzékekben az érzetek és képzetek.

Az érzékelhetőnek és az érzőtehetségnek tevékenysége egy és ugyanaz a folyamat, fogalmilag azonban nem ugyanaz a kettő, pl. a valóságos hang és a valóságos hallás; mert lehet-
 séges, hogy akinek hallása van, nem hall és aminek hangja van, sem hangzik mindig. Hogyha azonban a valósulás állapo-
 30 potába jut, aminek van tehetsége hallani és hangzik, aminek van tehetsége hangzani, akkor egyszerre jön létre a valóságos
 426 a hallás és a valóságos hang, melyek közül az egyiket hallófolyamatnak, a másikat hangzófolyamatnak lehetne nevezni. Ha tehát a mozgató és a cselekvés és szenvedés abban van, amit cse-
 lekszünk, kell, hogy a valóságos hang és hallás a lehetőség szerint valóban legyen, mert a cselekvőnek és mozgatónak való-
 5 sulása a szenvedőben megy végbe; ennél fogva nem szükséges, hogy a mozgató mozogjon.² A hangot adónak valósulása e szer-
 rint hang vagy hangzófolyamat, a hallótehetségé hallás vagy hallófolyamat; mert kettős valami a hallás és kettős valami a hang. Ugyanaz áll a többi érzékre és érzékelhetőkre is. Vala-
 10 mint ugyanis a cselekvés és szenvedés a szenvedőben van, nem pedig a cselekvőben, úgy az érzékelhetőnek és érzőtehet-

ségnek valósulása is az érzőtehetségben van. Némelyiknél azonban van külön nevük, pl. hangzófolyamat és hallófolyamat, míg másoknál az egyiknek vagy másiknak nincs neve: látófolyamatnak nevezzük ugyanis a látás valóságát, a színé azonban névtelen, továbbá izlófolyamatnak az izlését, az ízé azonban névtelen. Minthogy pedig egy az érzékelhetőnek valósulása és az érzékelőé, lényegük azonban különböző, kell, hogy együtt muljanak el és maradjanak fenn az ily értelemben vett hallás és hang, izlés és íz s hasonlókép a többi. A lehetőség értelmében vett érzékelhetőknél azonban ez nem szükséges. Nem volt helyes a régebbi természetbölcselek³ állítása, mikor azt tanították, ²⁰ hogy látás nélkül nincs fehér és fekete, se izlés nélkül íz; mert bizonyos szempontból ugyan helyesen vélekedtek, más szempontból azonban helytelenül; kétféleképen lévén ugyanis érthető az érzés és az érzékelhető, lehetőség és valóság értelmében, az utóbbiakra nézve áll az, amit mondtak, a többire nézve azonban nem. Ők azonban külömbőség nélkül szóltak azokról, a melyek közt külömbiséget kell tennünk.

Ha tehát valamely hang összhangzás s a hang és hallás bizonyos értelemben egy, az összhangzás pedig arányosság, kell, hogy a hallás is arányosság legyen. Ezért van rá pusztító hatással, a mi túlságosan erős, akár magas, akár mély; hasonlókép az ízeknél az izlésre, a színeknél a látásra a túlságosan ^{426 b} fényes vagy sötét, a szaglásnál az erős szag, akár édes, akár keserű, minthogy az érzés valami arányosság. Ezért kellemesek ugyan az érzetek akkor is, amikor magukban, tisztán és vegyítetlenül érnek el bizonyos arányt, pl. a savanyú vagy az édes, ⁵ vagy a sós (ilyenkor ugyanis kellemesek), általánosságban azonban inkább a keverék az összhang, mint a magas vagy a mély. Az észrevevés pedig az arány; amí meg túlhaladja a mértéket, az fájdalmat okoz vagy pusztítólag hat.

Tehát minden egyes érzék a tárgyát tevő érzékelhetőre vonatkozik és megvan az érzékszervben, mint olyanban s megkülömbözteti a tárgyát tevő érzékelhetőnek külömbégeit, pl. a ¹⁰ látás a fehéret és feketét, az izlés az édeset és keserút. Hasonlókép áll ez a többire is. Minthogy azonban a fehéret és az édeset és minden egyes érzékelhetőt minden másiktól megkülömböztetünk, valamivel érezzük is, hogy külömbözik; még pedig szükségképen érzékkel, mert érzékelhetőkről van szó. Ennélfogva ¹⁵

világos, hogy a hús nem az utolsó érzék, mert úgy kellene, hogy önmagát érintve különböztessen a különböztető.⁴ Különálló érzékekkel sem lehetséges tehát megkülömböztetni az édeset a fehértől, hanem kell, hogy mind a két érzet egy érzéknek tűnjék fel; mert különben akkor is nyilvánvaló lenne, hogy különböznek egymástól, ha az egyiket én venném észre, a másikat te, pedig egynek kell kimondania a különbséget [mert különbözik az édes a fehértől. Tehát ugyanaz mondja ki]; ennél fogva a hogy mondja, úgy gondolja és veszi észre is. Hogy tehát nem lehetséges különálló szervekkel megkülömböztetni a különállót, világos; de hogy különböző időpontokban sem történhetik ez a megkülömböztetés, kitűnik a következőkből. Miként ugyanis ugyanaz az alany mondja ki, hogy más a jó és a rossz, azonképen akkor is, amikor ezt az egyikről kimondja s egyszersmind a másikról is állítja, nem járulékos értelemben veendő az «amikor» (értem, mintha pl. most mondom, hogy más, de nem úgy, hogy most más, hanem úgy értjük most is, és hogy most); tehát egyszerre történik a megkülömböztetés. Ennél fogva szét nem választható az, ami megkülömböztet és működése szétválaszthatatlan időben történik. Ámde lehetetlen, hogy egyszerre végezzen ellentétes mozgásokat ugyanaz a dolog, amennyiben szétválaszthatatlan és szétválaszthatatlan időben. Mert 427 a ha édes, ilyen módon mozgatja az érzést vagy a gondolkodást, a keserű meg ellenkező irányban, viszont a fehér másféleképen. Vajjon tehát az, ami megkülömböztet, egyszerre számszerint elválaszthatatlan és oszthatatlan, fogalmilag azonban meg van osztva? Tehát bizonyos értelemben a szétválasztható érzi a szétválasztottakat, más értelemben meg mint szétválaszthatatlan; fogalmilag ugyanis szétválasztható, térben és szám szerint azonban nem, 5 Vagy ez talán nem lehetséges? Lehetőség szerint ugyanis az ellentétek egy és ugyanazt a szétválaszthatatlan anyagot alkotják, fogalmilag azonban nem, hanem valóságuk által szétválaszthatók s nem lehet valami egyszerre fehér is, fekete is, úgyhogy a formáikat sem veheti fel, ha ilyesvalami az észrehevés és a gondolkodás; 10 hanem miként az ú. n. csúcspont is aszerint lesz szétválasztható, hogy egynek vagy kettőnek vesszük-e, úgy lesz a közös érzékkel is. Amennyiben tehát szétválaszthatatlan, egy az, ami megkülömböztet s egyszerre működik; a mennyiben pedig szétválasztható, egyszerre kettős minőségben használja ugyanazt a

pontot. Ennélfogva, amennyiben kettős minőségben használja a végpontot, kettőt különböztet meg s egymástól elválasztotta-
kat a bizonyos értelemben szétválasztottal; amennyiben pedig
egyet különböztet meg, eggyel végzi el ezt s egyszerre. Ezt
jegyezzük meg az elvről, amelynél fogva az élő lényt érzőnek¹⁵
mondjuk.

3. fejezet.

Minekutána pedig főképp két sajátosságával szokták a lel-
ket meghatározni, úgymint egyfelől a térbeli mozgással, más-
felől a gondolkodással, megkülönböztetéssel, érzéki észrevevés-
sel s mivel a gondolkodás és értelmes belátás is valami észre-
vésnek látszik (mind a kettőben ugyanis a létezők vala-²⁰
melyikét különbözteti meg és ismeri meg a lélek); ezért már
a régiek is ugyanannak tartják az értelmes belátást és az
észrevevést; mint pl. Empedokles is azt mondja «függ az
előtte levőtől az emberi elme növése» máshol meg «ahonnan
más a gondolatuk mindég». Ugyanarra irányul a homerosi²⁵
«olyan az elméjük . . .»¹ Mert ezek mindnyájan valami testi
jelenségnek nézik a gondolkodást, akárcsak az észrevevést s azt
tartják, hogy a hasonlóval vesszük észre és gondoljuk a hason-
lót, mint azt bevezető fejtegetéseinkben előadtuk; ámde egy-
üttal a tévedésről is kellett volna szólniok, mert ez közelebb^{427 b}
esik az élő lények természetéhez s hosszabb ideig is marad
meg benne a lélek. Ennélfogva szükséges, hogy vagy igaz
legyen mindaz, ami látszik, mint némelyek mondják, vagy
hogy a különbözőknek érintése legyen a tévedés, mert ez
az ellentéte annak, hogy a hasonló ismeri meg a hasonlót.⁵
Pedig úgy látszik, hogy az ellentétekre vonatkozólag *egy* a téve-
dés és *egy* a megismerés. Hogy tehát nem ugyanaz a folyamat
az érzékelés és az értelmes belátás, világos; az egyikből minden
állatnak van része, a másikból csak kevésnek. De még az a
gondolkodás sem, amely helyes is lehet, helytelen is (és pedig
helyes az értelmes belátás, a tudás és az igaz vélekedés, helytelen¹⁰
ezeknek ellentéte), még ez a gondolkodás sem azonos az érzéki
észrevevéssel; a sajátos érzékelhetők észrevevése ugyanis min-
dig helyes és valamennyi élőlényben megvan, a gondolkodás
ellenben téves is lehet és nincs meg senkiben, akinek nincs
értelme. A képzelés ugyanis különbözik az észrevevéstől is,

a gondolkodástól is és egyrészt nem fordul elő magában érzéki észrehevés nélkül, másrészt nélküle sincsen ítélkezés. Hogy pedig nem azonos a képzelés és ítélkezés, az világos. Az előbbi állapot ugyanis tőlünk függ, a hányszor csak akarjuk felidézni (mert szemünk elé állíthatunk valamit, miként az emlékező-
 20 művészetben a képzeteket elrendezők és alkotók), ellenben vélekedni nem rajtunk áll, hanem szükségképen tesszük akár helyesen, akár tévesen. Továbbá valahányszor valamit szörnyűnek vagy félelmesnek vélünk, egyúttal tüstént megfelelő érzés is fog el bennünket s hasonlókép ha valamit bátorságosnak tartunk; a képzelésnél azonban csak úgy érezzük magunkat, mint mikor képen ábrázolva látjuk a félelmetes vagy bátorságos dolgokat. Az ítélkezésnek magának is vannak azonban különböző
 25 fajai, a tudás, a vélekedés, az értelmes belátás s ezeknek ellentétei, amelyeknek különbségéről később lesz szó.

A gondolkodást illetőleg, minthogy különbözik az észrehevéstől s egy része képzelésnek látszik, a másik meg ítélkezésnek, előbb a képzeléssel kell tisztába jönnünk s úgy szólnunk a
 428 a másikról. Ha tehát a képzelésen azt a tehetséget értjük, amelynél fogva valami képzetünk keletkezik (nem pedig átvitt értelemben használva a szót), akkor *egy* bizonyos tehetség vagy készség lesz az, amelynél fogva különböztetünk s vagy igazunk van, vagy tévedünk. Ilyenek pedig az észrehevés, vélekedés, tudás,
 5 ész. Hogy nem lehet észrehevés, világos a következőkből. Az észrehevés ugyanis vagy tehetség, vagy tevékenység, mint pl. a látótehetség és látófolyamat, képzetünk pedig akkor is van, ha ezek egyike sincs meg bennünk, amilyenek pl. az álomban feltűnő képek. Aztán meg az észrehevés mindig jelen van, a képzelés ellenben nem.² Ha pedig valóság szerint ugyanaz a két
 10 tevékenység, akkor valamennyi állapotban meglehetne a képzelés, pedig úgy látszik, hogy nincs meg a kukacban, ahogy megvan pl. a hangyában vagy a méhben.³ Továbbá az érzetek mindig igazak, a képzetek azonban nagyrészt tévesek, aminthogy nem is akkor mondjuk, hogy valamit embernek *képzelünk*, amikor világosan működik észrehevésünk az érzékelhetőre vonatkozólag,
 15 hanem inkább amikor nem vesszük észre világosan. De meg mint már előbb is mondtunk, behunyt szemmel is vannak látó képzeink. Azonban a mindig igazmondók közé sem fog tartozni, amilyen a tudás és az ész, mert van téves képzelés is.

Tehát még azt kell kutatnunk, hogy vajjon vélekedés-e, mert a vélekedés hol helyes, hol téves. A vélekedést azonban nyomon 20 követi a hit, mert lehetetlen, hogy a vélekedő ne higgyen abban, amit helyesnek tart. Az állatok közül pedig egyiknek sincs hite, képzelése ellenben soknak van. Továbbá minden vélekedéssel vele jár a hit, a hittel a meggyőződés, a meggyőződéssel az értelem; az állatok némelyikének azonban van ugyan képzelése, de értelme nincs. Nyilvánvaló tehát, hogy se észrevevéssel párosult, se észrevevés következtében létrejövő vélemény, 25 se vélemény és észrevevés kapcsolata nem lehet a képzelés s mindezeknél fogva az is világos, hogy nem más valamire vonatkozik a vélemény, hanem arra, amire az észrevevés, úgy értem, hogy a fehérre vonatkozó vélekedés és észrevevés a képzelés, nem állhat ugyanis a jóra vonatkozó véleményből és a 30 fehérre vonatkozó észrevevésből; e szerint a képzelés a nem 428 b járulékosan észrevett dologra vonatkozó vélekedés. Azonban tévesen látunk egyes dolgokat, amelyekről helyes itéletünk van, pl. egy lábnyi nagyságúnak látjuk a napot, holott biztos tudomásunk szerint nagyobb a lakott földnél; tehát vagy el kellett veszítenünk a magunk helyes véleményét, amely előbb meg- 5 volt bennünk, holott a tárgy változatlan maradt s mi sem felejtettük el vagy változtattuk meg a nézetünket, vagy ha még ugyanúgy vélekedünk, ahogyan az előbb, szükséges, hogy egyszerre helyes is legyen és téves is a vélekedés. [Téves azonban akkor szokott lenni, amikor kikerüli figyelmünket a dolog elváltozása.] Tehát nem az említettek egyike a képzelés, s nem is származik belőlük.

De minekutána egy bizonyos tárgynak mozgása maga után 10 szokta vonni egy másikét, a képzelés pedig mozgásnak látszik s olyasvalaminek, ami nem megy végbe észrevevés nélkül, hanem észrevevőkben s olyan dolgokra vonatkozólag, amelyekről észrevevésünk van, minthogy továbbá lehetséges, hogy az észrevevés valósulása mozgást hoz létre, ennek pedig hasonlónak kell lenni az észrevevéshez, mindezeknél fogva aligha lehetséges ez a 15 mozgás észrevevés nélkül, sem pedig észre nem vevőkben és sokfélét cselekszik és szenved általa az, amiben megvan, s hol igaz a képzelésünk, hol hamis. Ez pedig a következő körülményeknél fogva történik. A sajátos érzékelhetők észrevevése ment a tévedéstől, vagy pedig lehetőleg csekély mértékben van meg benne.⁴ Másod-

20 sorban következik annak észrevevése, hogy ezek a tulajdonságok egy lényegi valónak járulécai, s itt már lehetséges a tévedés; ugyanis, hogy valami fehér, abban nem téved az észrevevés, de hogy a fehér dolog ez-e vagy más valami, abban már tévedhet. Harmadik a közös érzékelhető észrevevése, amelyek az említett járulékokhoz csatlakoznak, mint pl. a mozgás és a kiterjedés, amelyek velejárnak az érzékelhetővel; ezekre nézve már 25 nagyon is lehet tévedni az észrevevés alapján. Az észrevevés valósulása által okozott mozgás pedig különböző lesz, amennyiben ettől a háromféle érzéki észrevevéstől származik. Az első igaz lesz, ha az érzet is jelen van a lélekben, a többi, akár jelen van az érzet, akár nincs, téves is lehet, különösen ha távol van 30 az érzékelhető. Ha tehát semmi másnak nincsenek meg az említett tulajdonságai, mint a képzelésnek, ez pedig olyan, aminőnek 429 a mondottuk, akkor a képzelés nem más, mint a valóság szerinti észrevevés által előidézett mozgás. Minthogy pedig a látás első-sorban mondható észrevevésnek, nevét is a «phaos»-tól kapta, mivel fény nélkül nem lehet látni. Azáltal pedig, hogy meg- 5 maradnak a képzetek és hasonlók az érzetekhez, sok mindent visznek véghez általuk az élő lények, részben azért, mert nincs eszük, mint pl. az állatoknak, részben meg mert olykor az ész elborul a szenvedélytől vagy betegségtől, vagy álomtól, mint pl. az embereké. Hogy tehát mi a képzelés és miért van, arról ennyit kívántunk megjegyezni.

4. fejezet.

10 A lélek azon részét illetőleg, amellyel megismer és helyesen gondolkodik, akár különválasztható, akár nem különíthető el térbelileg, hanem csak fogalmilag, vizsgálnunk kell, hogy mi a lényeges tulajdonsága, s hogy és mint történik a gondolkodás. Nos tehát, ha olyasvalami a gondolkodás, mint az észrevevés, akkor vagy valami hatásnak elszenvedése, amely a 15 gondolhatótól indul ki,¹ vagy valami más ilyesféle. Ennélfogva érintetlennek kell lenni, de a forma befogadására alkalmasnak, s lehetőség szerint olyannak, de mégsem annak, s ahogy az észrevevő tehetség viszonylik az érzékelhetőhöz, úgy kell az észnek is a gondolhatókhoz. Szükséges tehát, hogy, mivel mindent gondol, «vegýtetlen» legyen, miként Anaxagoras mondja, hogy

«uralkodjék», azaz hogy megismerjen; mert a mellesleg szembe-²⁰
 tűnő idegen elem útban van és gátol; ennél fogva az észnek
 magának nincs semmi más természeti tulajdonsága, mint az, hogy
 lehetőség. Amit tehát a lélekben észnek nevezünk (értem azt a
 tehetséget, amivel gondolkodik és ítél a lélek), az valóság szerint
 a valók egyike sem, mielőtt gondolkodnék. Azért nem is ész-
 szerű feltevés, hogy a testtel van összekeverve, mert így meg-²⁵
 határozott minőségű lenne, hideg vagy meleg; ennél fogva szerve
 is lenne, mint az észrevevő tehetségnek, holott tényleg nincsen.
 S helyesen ítélték, akik a lelket az eszmék terének mondották,²
 azzal a megszorítással azonban, hogy nem az egész lélek,
 hanem csak a gondolkodó tehetség az, s nem valóság, hanem
 lehetőség szerint azonos az eszmékkel. Hogy pedig nem hasonló
 az észrevevő és a gondolkodó tehetség érintetlensége, az kitü-³⁰
 nik az észrevevés és az érzékek viszonyából. Az észrevevő
 tehetség ugyanis nem tud nyomban az erős inger után érezni, ^{429 b}
 pl. hangot az igen erős hang után, sem pedig a nagyon erős
 színek vagy szagok után szint vagy szagot, az ész ellenben, ha
 valami olyat gondolunk, ami nagyon is gondolható, nem kevésbé
 gondolja majd a gyengébbeket,³ hanem annál inkább; az észre-
 vevő tehetség ugyanis nincsen test nélkül, míg az ész ettől⁵
 különválhat. Amikor pedig úgy lesz azonossá a dolgokkal, mi-
 ként azt a valóság szerint tudóról mondjuk (ez pedig akkor
 történik, mikor önmaga által tud működni), még akkor is bizo-
 nyos értelemben lehetőség szerint van, de mégsem oly értele-
 ben, mint minekelőtte tanult és rájött a dolgokra; önmagát is
 tudja ilyenkor gondolni.

Minthogy pedig más a kiterjedés és más a kiterjedés¹⁰
 fogalma s más a víz és a víz fogalma (s ez így van sok más
 esetben is, de nem valamennyiben, némelyikben ugyanis azonos
 a két dolog),⁴ a hús fogalmát s a húst valami mással vagy más
 állapotban levővel ismeri meg; mert a hús nincsen anyag nél-
 kül, hanem, miként a pisze, meghatározott valami meghatározott
 anyagban. Az észrevevő tehetséggel tehát a hideget és meleget¹⁵
 ismerjük meg s amiknek bizonyos aránya a hús, ellenben
 más valamivel ismeri meg a hús fogalmát, akár különválaszt-
 hatóval, akár olyannal, ami úgy aránylik az előbbihez, mint a
 tört vonal önmagához, ha megint kiegyenesítjük.⁵ Továbbá az
 elvont dolgok közül az egyenes vonalat úgy ismerjük meg, mint

a pizsét, ugyanis valami folytonossággal kapcsolatos, a mivel-
 20 tuk ellenben, ha más az egyenes és az egyenes lényege, más;
 mert hát legyen lényege a kettőség; tehát mással vagy más
 állapotban levővel ismerjük meg. Általában, ahogyan külön-
 választhatók a dolgok az anyagtól, aszerint leszünk az ész
 tevékenységével is. Az iránt is kétsége támadhatna valakinek,
 hogy ha egyszerű az ész és érintetlen s nincs semmi közössége
 semmivel, miként Anaxagoras állítja, hogyan fog gondolkodni,
 25 ha a gondolkodás valami szenvedés; ugyanis amennyiben valami
 közös tulajdonsága van mind a kettőnek, annyiban látszik az
 egyik cselekedni, a másik szenvedni. Továbbá azon is eltana-
 kodhatunk, hogy maga is gondolható-e; ugyanis vagy meglesz
 az ész a többi dologban is, ha nem másnál fogva gondolható
 s a gondolhatónak is csak egy faja van, vagy neki lesz valami
 olyan alkotórésze, amely azt gondolhatóvá teszi, miként a többit
 is. Vagy pedig erre az esetre is áll az, amit a közösség alapján
 30 való szenvedésről mondtunk,⁶ hogy az ész bizonyos értelemben
 lehetőség szerint azonos a gondolhatókkal, valóság szerint azon-
 ban ezek egyikével sem, mielőtt gondolt volna. Ezt pedig úgy kell
 430 a képzelni, mint hogyha az írotáblán nincsen még valósággal
 semmi sem felírva; ez az eset áll be az észnél is. S maga is
 gondolható, miként a gondolható dolgok általában. Ugyanis az
 anyagtalan dolgoknál azonos a gondolkodó és a gondolt, mert
 5 a szemlélő tudás és az így tudott valami egy és ugyanaz (hogy
 pedig miért nem gondolkodunk szüntelenül, annak okát még
 kutatnunk kell),⁷ az anyaggal bíró dolgokban ellenben csak lehe-
 tőség szerint vannak meg a gondolható dolgok, ennél fogva nem
 lesz bennük ész (mert az ész az ilyeneknek anyag nélkül való
 lehetősége), benne azonban meglesz a gondolható.

5. fejezet.

10 Minekutána pedig, mint az egész természetben egy-
 részt van valami, ami anyaga a valók minden egyes nemének
 (ez pedig az, ami lehetőség szerint mindez), másrészt meg
 van, ami ok és alkotó, amiérthogy mindezeket alkotja, mi-
 ként a művészet viszonylik az anyagához: szükséges, hogy a
 lélekben is meglegyönek ezek a különbségek.¹ S az egyik
 ilyenféle ész természete abban fog állni, hogy ő lesz min-

den, a másiké, hogy ő alkot mindent, valami készség mód-¹⁵ jára, amilyen pl. a fény (ugyanis bizonyos értelemben a fény is valóságos színeket hoz létre a lehetőség szerint valókból). És ez az ész különválasztható,² érintetlen és vegyítetlen, s lényegénél fogva valóság; mert mindig becsesebb valami az alkotó a szenvedőnél, s az elv az anyagnál. A valóságos tudás²⁰ azonos a tárgyával; a lehetőség szerint való pedig időrendben előbbrealó az egyedben, általánosságban azonban még időre sem az, hanem a gondolkodás nem fog egyszer működni, más-kor meg nem. Különválva pedig csak az, ami önmagában,³ s egyedül ez halhatatlan és örök. Azonban nem emlékezünk, mivel ez hatást nem szenvedő, a szenvedő ész ellenben mulandó,²⁵ s enélkül nem gondol semmit.

6. fejezet.

A szétválaszthatatlanok gondolása azon dolgok közé tartozik, amelyekre nézve nincs helye a tévedésnek; amikben pedig megvan a tévedés is és az igazság is, az már összetétele a gondolatoknak,¹ melyek így mintegy egységet alkotnak, mint például Empedokles is mondá: «És ebből soknak feje nyak-talanul sarjadzott», s hogy aztán a Szeretet egyesítette a³⁰ tagokat, így tétetnek össze a gondolatok is, például az összemérhetetlen és az átmérő; ha pedig történekről vagy törté-^{430 b} nendőkről van szó, az időt gondoljuk hozzá és így létesítjük a kapcsolatot. A tévedés ugyanis mindig az összetételben van, mert akkor is, ha a fehérről azt mondjuk, hogy nem fehér, azt, hogy «nem fehér» hozzá tettük. Azonban mindezt szétválasztásnak is nevezhetjük. De nemcsak abban van a tévedés vagy az igazság, hogy Kleon fehér, hanem abban is, hogy volt vagy lesz. Ami pedig egyé teszi mindezt, az az ész. Minthogy pedig kétfélekép értjük az osztatlant, vagy lehetőség vagy valóság szerint, nincs semmi akadályja annak, hogy ne gondoljuk az osztatlant, amikor a kiterjedést gondoljuk (ez ugyanis valósággal osztatlan), s osztatlan időben, mert idő és hosszúság egyformán oszthatók és oszthatatlanok. Nem lehet tehát megmon-¹⁰ dani, hogy az időnek mindegyik felében mit gondolunk, mert nincs fele, ha nem választják szét, csak lehetőség szerint. Ellenben ha külön gondolja a felerészek mindegyikét, akkor egyszersmind

az időt is szétválasztja, s ilyenkor olyan, mint két kiterjedés. Ha pedig úgy gondoljuk, mint a kettő összetételét, akkor a
 15 kettőre eső idő alatt is kell ennek történnie, azonban csak járulékos értelemben, s nem is amennyiben amazok oszthatók, az, amit gondolunk s amely időben, hanem amennyiben oszthatatlanok; ² mert ezekben is van valami oszthatatlan (de természetesen nem olyan, ami önállóan létezhetik), ami egygyé teszi az időt és a kiterjedést, s ez egyaránt megvan minden folytonosságban, akár idő, akár kiterjedés. Ami pedig nem mennyiségileg oszthatatlan, hanem fogalmilag, azt oszthatlan időben és a
 20 lélek oszthatlan tényével gondoljuk.

A pont pedig s minden határvonal s az ilyen értelemben szétválaszthatatlan úgy válik világossá az ész előtt, miként a megfosztás. Hasonlóképp áll a dolog a többivel, pl. hogy hogyan ismeri meg a rosszat vagy a feketét; ugyanis bizonyos értelemben az ellentétükkel ismeri meg ezeket az ész; a megismerőnek pedig lehetőség szerint valónak kell lennie, s azoknak benne lehetőség szerint foglaltatniok. Ha pedig az okok
 25 közül valaminek nincsen ellentéte, ³ akkor önmagát ismeri meg és valóság szerint van és önállóan létezik. A kijelentés pedig valami, amit valamiről mondunk, miként az állítás, s vagy igaz vagy téves mindegyik; az ész azonban nem minden esetben, hanem igaz, amelyik a miségre vonatkozik a dolog mivolta értelmében, s nem valaminek állítása valamiről; azonban mi-
 30 ként a sajátos érzéstárgy látása igaz, de hogy ember-e a fehérség, vagy nem, nem mindig igaz, azonképen áll a dolog az anyagtalán dolgokkal is.

7. fejezet.

431 a A valóságos tudás azonos a tárgyával, a lehetőség szerint való pedig időre előbbrevaló az egyedben, általánosságban azonban időre sem, mert a valósággal levőből lesz minden, ami létrejön. Úgy látjuk továbbá, hogy az érzékelhető a lehetőség
 5 szerint való érzéklőből valóságosat hoz létre, ugyanis nem szenved és nem változik. Ennélfogva más faja az a mozgásnak, mert a mozgás a befejezetlen valósulás, a pusztá valósulás ellenben különbözik ettől és a befejezettre vonatkozik. ¹ Az érzéki észrevevés tehát hasonló a mondáshoz és gondoláshoz, ha

azonban kellemes vagy kellemetlen az érzet, akkor, mintegy állítva vagy tagadva, törekszik rá vagy undorodik tőle; a gyönyör és fájdalom érzése tehát nem egyéb, mint az észrevevő közészerrel való s a kellemesre vagy kellemetlenre mint olyanokra irányuló tevékenység. A valóság szerint való undor és vágy is ugyanez, s a vágyó és undorodó lelki tehetség nem különbözik se egymástól, se az észrevevő tehetségtől; a fogalmi valójuk azonban más. A gondolkodó léleknek pedig mintegy érzetei a képzetek. Ha pedig jó vagy rossz dologra vonatkozik, állít vagy tagad és undorodik tőle vagy törekszik utána. Ezért nem is gondolkodik soha képzet nélkül a lélek. Hogy pedig a levegő a szemgolyót minőségileg meghatározott állapotba hozza, ez meg más valamit, s hogy a hallással ugyanígy áll a dolog, a végső pedig egy és egy a közészer, a fogalmi alakja azonban többféle, s hogy mivel különbözteti meg az édeset a melegtől: azt már előbb is tisztába hoztuk,² de még a következőkép is ki kell fejtenünk. Ugyanis egy valami, de oly értelemben, mint a határpont. Ezek pedig viszony és szám szerint egységet alkotván, úgy viszonylanak egymáshoz, mint amazok;³ mert miben különbözik annak kutatása, hogy miképen ismeri meg a nem-egyneműeket, az ellentétek kutatásától?⁴ Állapítsuk meg, hogy A (a fehér) úgy aránylik B-hoz (a feketéhez), valamint Γ aránylik Δ -hoz; ennél fogva fel is cserélhetők. Ha tehát Γ és Δ egy megismerő alanyban vannak meg, olyan állapotban lesznek, mint A és B, t. i. azonosak és egységet alkotók, fogalmilag azonban nem lesznek azonosak s hasonlókép lesz a dolog a megismerővel. Ugyanazt mondhatjuk akkor is, ha A az édeset jelenti, s B a fehéret.⁵

A fogalmakat tehát a képzetekben gondolja a gondolkodó tehetség, s minthogy ezekben foglaltatik számára amire törekszik és amitől undorodik, az érzéki észrevevéstől függetlenül is mozgásba jön, amikor a képzetekkel foglalkozik. Pl. hogyha észreveszi a csóvát, minthogy tűz, a közös érzékkel ismeri meg, mikor mozgását látja, hogy ellenséget jelez: amikor pedig a lélekben levő képzetek vagy gondolatok segítségével ismer meg az ész, akkor mintegy látva okoskodik és számbaveszi az elkövetkezendőket a jelen dolgokkal kapcsolatban, s valahányszor megállapítja, hogy amott a kellemes vagy kellemetlen vár, itt a jelenben borzad tőle vagy törekszik rá, s ez általában így is

van a cselekvésnél. Azonban a cselekvéstől független igazság és hamisság is egynemű a jóval és rosszal, csakhogy abban különböznek, hogy az egyik általánosságban értendő, a másik ellenben valakihez viszonyítva. Az elvont (mathematikai) fogalmak gondolásánál pedig — miként ha a pisztét gondolja, amennyi-
 15 ben pisze, nem gondolja anyag nélkül, de mint homorút, ha valósággal gondolja, a hús nélkül fogja gondolni, amelyben van a homorúság — így fogja a matematikai fogalmakat is, melyek pedig testhez kötvék, test nélkül gondolni, amikor azokat gondolja. Általában pedig a valóságos ész azonos a dolgokkal. De vajjon tud-e valamit test nélkül gondolni, ha maga nem választható szét a kiterjedéstől, vagy nem, azt később kell vizsgálnunk.⁶

8. fejezet.

20 Most pedig összegezve a lélekről mondottakat, állapítsuk meg újra, hogy a lélek bizonyos értelemben egyenlő a valók összeségével; mert vagy érzékelhetők a valók, vagy gondolhatók, a tudás pedig bizonyos értelemben a tudott dolgokkal azonos, az érzéki észrevevés még az érzékelhetővel. Tehát a tudás
 25 és az észrevevés a tárgyakra bontható szét, a lehetőség szerint való a lehetőség szerint valókra, a valóságos a valóságosakra. A léleknek megismerő és érző tehetsége pedig lehetőség szerint azonos velük, egyrészt a tudhatóval, másrészt az érzékelhetővel. Szükséges tehát, hogy vagy magukkal a tárgyakkal, vagy a formáikkal legyen azonos: magukkal a tárgyakkal nyilván nem lehet azonos, mert a kő nincs a lélekben, hanem a formája.
 432 a Ennélfogva a lélek olyan mint a kéz: ugyanis a kéz szerszáma a szerszámoknak, az ész pedig s az észrevevő tehetség formája a formáknak.¹ Minekutána pedig, úgylátszik, nincsen semmi az érzékelhető kiterjedéseken kívül, ami önállóan léteznék, ennél-
 5 fogva az érzékelhető formákban vannak meg a gondolhatók, mind a matematikai fogalmak, mind amik az érzékelhető készségei és tulajdonságai. S ennek következtében nem is fog elsajátítani és megérteni semmit sem, ha nincs észrevevése: amikor pedig gondolatban szemlél, egyszersmind valami képzetet is kell szemlélnie, mert a képzetek olyasfélék, mint az
 10 érzetek, csakhogy anyag nélkül valók. A képzelés azonban

külömbözik az állítástól és tagadástól; mert a gondolatok összekapcsolásában van az igazság vagy a tévedés. Az első gondolatokat pedig mi különbözteti meg a képzetektől? Vagy pedig más tekintetben sem képzetek, hanem nincsenek képzetek nélkül,²

9. fejezet.

Minekutána az élőlények lelkét két tehetségével határozzuk ¹⁵ meg, a megkülönböztetéssel, amely a gondolkodás műve és az észrehevésé, s azonkívül a térbeli mozgást előidéző képességgel: az érzéki észrehevésről s az észről ennyit kívántunk megjegyezni; ami pedig azt illeti, hogy a mozgató erő mije a léleknek, erre nézve tisztáznunk kell, hogy vajjon valami olyan része-e a léleknek, amely kiterjedésre nézve elkülöníthető, vagy olyan, ²⁰ amely fogalmilag az, vagy pedig az egész lélek-e, s ha valamilyen része, vajjon egy külön tehetség-e az emlegetni szokottakon és előbb említettekén kívül, vagy ezek egyike. Itt mindjárt az a kétségünk támad, hogy miképen kell a lélek részeit megkülönböztetni és hányat; ugyanis bizonyos értelemben végtelen soknak látszanak, s hogy nemcsak azok vannak, amelyeket egyesek megkülönböztetnek, az értelmes, indulatos és ²⁵ vágyó tehetségek, vagy mások szerint az értelmes és az értelmetlen,¹ mert azon különbségek alapján, melyeknél fogva ezeket egymástól megkülönböztetik, más, egymástól jobban különbözõ részei mutatkoznak a léleknek, amelyekről itt is szó volt, a tenyésző tehetség, amely a növényekben is megvan és vala- ³⁰ mennyi állatban, és az észrehevő tehetség, amelyet egykönnyen se értelmesnek, se értelmetlennek nem mondhatunk. Aztán meg a képzelő tehetség is, amely fogalmi lényegét tekintve vala- ^{432 b} mennyitől különbözik, s amelyre nézve sok kétség merülhet fel, hogy az említett részek melyikével azonos vagy nem azonos, ha különálló részeket veszünk fel a lélekben. Ezenkívül a gerjedő tehetség, amely fogalmilag is, lehetőség szerint is másnak látszik, mint a többi valamennyi; ezt szétválasztani képtelenség ⁵ is, mert egyrészt az akarat az értelmes részben keletkezik, másrészt a vágy és indulat az értelmetlenben, ha pedig a lélek három részből áll, mindegyikben lesz gerjedés. És hát az is, amiről most folyik a tárgyalás, hogy t. i. mi a mozgatója az állatnak a térben. Mert a növekedés és fogyás által való, valamennyiben

10 meglévő mozgást, úgy látszik, a nemző és tenyésző tehetség hozza
 létre, amely valamennyi élőben megvan. A be- és kilélekzés s az
 álom és ébredés természetét később kell vizsgálnunk, mert
 ezek is sok kétségre adnak alkalmat. A térbeli mozgásról azon-
 15 ban, hogy mi az, ami az állatban a helyváltozást előidézi,
 most kell szólnunk. Hogy ez nem a tenyésző tehetség, az nyil-
 vánvaló; ugyanis mindig valamely célra irányul az említett
 mozgás és vagy képzeléssel vagy vágyódással jár együtt, mert
 semmi sem mozog vágy vagy undor nélkül, kivéve ha erőszakkal
 mozgatják. Továbbá ha a növényeknek mozgató képességük volna,
 valami szervük is volna az ilyen mozgásra. Hasonlóképen nem
 20 lehet az észrevevő tehetség sem az, ami mozgat, mert sok az olyan
 állat, a melynek észrevevése van ugyan, de mindvégig egy hely-
 ben marad és mozdulatlan. Ha tehát a természet se hiábavalót
 nem hoz létre, se szükséges szervek nem hiányozhatnak az élők-
 ben, kivéve a csonka és fejletlen példányokat, az ilyen állatok
 pedig se nem fejletlenek, se nem csonkák (jele ennek, hogy nem-
 25 zeni tudnak, s van virágzásuk és fogyásuk), ennél fogva szerveik
 is lehetnének a helyváltoztatásra. De meg az okoskodó tehetség
 és amit észnek nevezünk, az sem lehet a mozgató; mert a
 szemlélő ész nem gondol semmit, ami cselekvés tárgya lehet és
 nem mond ki semmit az undor vagy vágy tárgyáról, a mozgás
 pedig mindig olyanban van, ami undorodik valamitől, vagy
 törekszik valamire. De még hogyha ilyesmit szemlél is az ész,
 30 még nem indítja meg bennünk a törekvést vagy undort, pl.
 sokszor gondolkodik félelmetes vagy kellemes dolgokról, de nem
 indít bennünket félelemre, a szív ellenben mozgásba jön s ha
 433 a kellemesre gondolunk, egyéb szervünk. Továbbá, ha ösztönöz is
 az ész és javasolja is a gondolkodás, hogy valamit kerüljünk vagy
 keressünk, mégse mozdul meg az ember, hanem a vágyódása
 szerint cselekszik, pl. a kicsapongó. Általában pedig látjuk,
 hogy akiben megvan az orvosi tudomány, azért mégsem gyógyít,
 5 minthogy más valami ura a tudás alapján való cselekvésnek,
 nem pedig a tudás. De a gerjedés sem ura ennek a mozgás-
 nak, mert a mértékletesek, bár a gerjedelem és a vágy hajtja
 is őket, nem azt csinálják amire ösztönzi őket a gerjedelem,
 hanem az ész után indulnak.³

10. fejezet.

Látszat szerint ez a kettő az, ami mozgat, vagy a gerjedés, vagy az ész, ha a képzelést a gondolkodás egy fajtájának¹⁰ tekintjük; mert sok tekintetben a tudás ellenére engednek az emberek a képzeteiknek, az értelmetlen állapotokban pedig se gondolkodás, se okoskodás nincsen, csak képzelés. Mindakettő tehát térbelileg mozgató, az ész és a gerjedés; az észnek pedig az a fajtája, amely valamely célra irányulva megfontol, vagyis a gyakorlati, amely a szemléltől célja által különbözik. A gerjedés¹⁵ is mindig bizonyos célra irányul, s amire irányul, az elve a gyakorlati észnek; a vég pedig elve a cselekvésnek. Ennélfogva joggal látjuk a kettőben a mozgókat, a gerjedésben és a gyakorlati cselekvésben, ugyanis a gerjedés tárgya az, ami mozgat, s a gondolkodás azért mozgat, mert elve neki a gerjedés tárgya. Azonban a képzelés is, hogyha mozgat, nem mozgat gerjedés nélkül. Tehát egy a mozgó: a gerjedő tehetség. Mert ha kettő mozgatna, az ész és a gerjedés, valami közös forma szerint mozgatnának. Tényleg azonban úgy látszik, hogy az ész nem mozgat gerjedés nélkül, mert az akarás gerjedés, s hogyha megfontolás alapján jön létre a mozgás, akkor az akarás alapján is történik. Az ész szava mindig helyes, a gerjedésé és a képzelésé pedig lehet helyes is, helytelen is. Ennélfogva mindig a gerjedés tárgya az, ami mozgat, ez pedig mindig a jó, vagy ami annak látszik, de nem minden fajtája,¹ hanem a gyakorlati jó. «Gyakorlati» pedig az, ami másképp is lehetséges.² 30

Hogy tehát a léleknek ilyenmű tehetsége mozgat, az ú. n. gerjedés, az nyilvánvaló. Akik pedig a lelket részekre osztják,^{433 b} azoknak, ha a tehetségek szerint különböztetik meg és választják szét a részeket, nagyon sok ilyennel lesz dolguk: a tenyésző, észrevevő, gondolkodó, megfontoló, meg a gerjedő részekkel; ezek ugyanis jobban különböznek egymástól, mint a «vágyó» és «indulatos». Minthogy pedig egymással ellentétes gerjedések⁵ is keletkeznek az emberben, ez az eset pedig akkor áll be, mikor az értelem és a vágyak ellentétbe jutnak, ami az időérzettel bírónál fordul elő (az értelem ugyanis a jövő által ellenállásra biztat, a vágy pedig azzal hat ránk, ami már itt van; mert a már előttünk levő kellemes az általában véve kellemesnek s az általában véve jónak tartjuk, amiérthogy nem látjuk a o

jövendőt): ennél fogva fogalmi alakja szerint egy ugyan a mozgató, a gerjedő tehetség mint olyan (valamennyi mozgató közt pedig legelső a gerjedés tárgya, ez ugyanis mozgató anélkül, hogy maga mozogna, azáltal, hogy gondoljuk vagy képzeljük), szám szerint azonban többféle a mozgató. Minekutána pedig három tényezőt különböztetünk meg a mozgásnál, az egyik a mozgató, a másik amivel mozgató, a harmadik a mozgató, a
 15 mozgató pedig kétféle, az egyik mozdulatlan, a másik mozgató és mozgató, a mozdulatlan pedig a gyakorlati jó, a mozgató és mozgató, ellenben a gerjedő tehetség (mert a gerjedő, amennyiben gerjed, mozog, s a gerjedés a mozgás egy neme amennyiben valósulás), ami pedig mozog, az az élőlény, s amivel mint eszközzel mozgató a gerjedés, az már testi valami, ennél-
 20 fogva a test és lélek közös tevékenységei között kell róla szólnunk. Most pedig, hogy röviden szóljunk, a szervesen mozgató az, amiben kezdet és vég³ ugyanaz, mint pl. az ízület; ebben ugyanis a domború és a homorú a kezdet és a vég, amiért is az egyik mozdulatlan, a másik mozog, fogalmilag különbözők
 25 lévén, kiterjedésre azonban elválaszthatatlanok; mert minden taszítás vagy vonzás által mozgatótatik. Ennél fogva valaminek egy helyben kell maradnia, miként a körben, s innen kell kiindulnia a mozgásnak.⁴ Általában tehát, amint mondtuk, amennyiben gerjedő az élőlény, annyiban bírja magát mozgatóni; gerjedő pedig nem lehet képzelés nélkül, minden képzelés
 30 pedig vagy értelmes, vagy érzéki. Ez utóbbiban részes a többi állat is.

11. fejezet.

A tökéletlen lényekre vonatkozólag is vizsgálunk kell, hogy
 434 a bennök mi a mozgató, amelyeknek csak egy érzékük van, a tapintás, hogy vajjon lehet-e ezekben képzelés és vágy, vagy sem. Mert úgy látszik, a fájdalom és gyönyör megvan bennök. Ha pedig ezek megvannak, vágnak is kell bennök lenni. A képzelés azonban hogyan lehet meg bennök? Vagy talán,
 5 miként mozognak is, de határozatlanul, úgy megvan bennök ez is, de határozatlanul. Az érzéki képzelés tehát, mint megjegyeztük, a többi állatban is megvan, a fontolgató azonban csak az értelmesekben; mert hogy ezt cselekszi-e vagy amazt, az már az okoskodás dolga. Szükséges továbbá hogy egy valamivel

mérjük, mert a nagyobb után törekszünk.¹ Ennek következtében több képzetből egyet tudunk csinálni. Annak pedig, hogy 10 látszat szerint valaminek nincs vélekedése, oka az, hogy a syllogismus alapján keletkező vélekedés nincs meg benne, ebben azonban megvan az érzéki képzelés. Ennélfogva a megfontoló tehetség nincs meg a gerjedésben; ámde néha ez győzi le és mozgatja az akaratot, olykor meg ez utóbbi az előbbit, miként a labdajétéknál, vagy egyik gerjedés a másikat, hogyha a mértékletlenség állapota állott be (természetnél fogva ugyanis mindig a felsőbb- 15 rendű az uralomra képesebb és mozgató),² úgy hogy három mozgás lesz lehetséges. A lélek értelmes részét ellenben nem mozgatja semmi, hanem változatlan marad.³ Miután pedig az egyik ítélet és beszéd általános értelmű, a másik az egyes esetekre vonatkozik (az egyik ugyanis azt mondja, hogy az ilyen embernek ilyen dolgot kell cselekednie, a másik, hogy ez tehát ilyen, s hogy én ilyen vagyok), vagy ez a vélemény mozgat, nem az egyetemes, vagy mindakettő, de az egyik inkább moz- 20 dulatlanul maradván, a másik ellenben nem.⁴

12. fejezet.

Tenyésző lelkének kell lennie mindannak, ami él s van lelke születésétől kezdve haláláig; mert kell, hogy ami keletkezik, annak növekedése legyen és virágzása és fogyása, ez pedig táplálkozás nélkül lehetetlen: szükséges tehát, hogy mindenben, ami nő és fogy, meglegyen a tenyésző tehetség. Az észrehevésnek azonban nem kell meglennie valamennyi élőben; mert sem azoknak, amiknek teste egyszerű,¹ nem lehet tapintásuk, sem azoknak, amik nem fogadják be a formákat az anyag nélkül.² 30 Az állati élőben azonban meg kell lennie az érzéki észrehevésnek, ha semmit sem csinál hiába a természet; mert minden természeti tulajdonság bizonyos cél végett van, vagy a cél végett létezőkkel jár együtt. Ha tehát a testben megvan a helyváltoztatás képessége, észrehevés nélkül tönkremenne és nem érne célhoz, ami pedig feladata a természetnek; mert ez esetben 434 b hogy táplálkoznék? Az egy helyben maradó élők számára ugyanis ott van az, ahonnan kinőttek, lehetetlen azonban, hogy a testnek legyen lelke és megkülömböztető esze, észrehevése azonban ne legyen, ha nem marad egyhelyben, s olyan, ami születik.

5 [De még ha nem születik is]. Mert mi okból lenne ilyen lelke? Vagy a lélekre lenne ugyanis jobb, vagy a testre. Tényleg azonban egyikre sem, mert a lélek nem fog azért jobban gondolkodni, a test pedig nem lesz meg inkább ennek következtében. Egy testnek sem lesz tehát lelke érzéki észrevevés nélkül, ha csak nincs helyhez kötve.

Ámde ha van érzéki észrevevése, vagy egyszerűnek kell lennie a testnek, vagy összetettnek. Egyszerű azonban nem lehet, mert akkor nem lesz tapintása, pedig szükséges, hogy ez
10 meglegyen benne. Minthogy ugyanis az élőlény lelkes test, minden test pedig tapintható, tapintható pedig a tapintással érzékelhető, szükséges, hogy az élőlény teste tapintásra képes legyen, ha fenn akar maradni az élőlény. A többi érzékek ugyanis más
15 testeken keresztül éreznek, pl. a szaglás, hallás, látás; a közvetlen érintésnél azonban, ha nem volna ily érzékünk, nem tudnánk bizonyos dolgokat kerülni, másokat ellenben megragadni. Ha ez az eset beállna, lehetetlen lenne az élőlény fennmaradása. Ennélfogva az ízlés is a tapintás egy neme; ugyanis a táplálékra vonatkozik, a táplálék pedig a tapintható test. A hang,
20 szín és szag nem táplál és nem okoz növekedést sem, se fogyást. Ennélfogva az ízlésnek is valamilyen fajta tapintásnak kell lennie, amiért hogy érzéke a tapinthatónak és táplálónak. Ezek tehát szükséges érzékei az állatnak, és nyilvánvaló, hogy tapintás nélkül nem lehet meg az állat. A többi érzék a kelle-
25 mesre irányul s nincs meg az állatok bármelyik fajában, hanem csak egyesekben kell meglenniök, mint pl. a helyüket változtatni tudókban; mert ha ezek fönn akarnak maradni, nemesak közvetlenül érintve kell érezniök, hanem a távolból is. Ez pedig akkor következik be, ha a közbeesőn át éreznek azáltal, hogy az szenved és mozgásba jó az érzékelhetőtől, ők pedig tőle. Miként
30 ugyanis a térbelileg mozgó bizonyos határig okoz változást, s a taszító ismét mást készíttet taszításra, a sorban legelső pedig mozgat és taszít anélkül, hogy maga taszítást szenvedne, a legutolsó pedig csak taszítatik anélkül, hogy maga is taszítana, a közbülső pedig mindakettőben részes, ilyen közbülső pedig
435 a sok van: azonképen a minőségi változásnál is, azzal a különbséggel, hogy egyhelyben maradvá okozza a változást, pl. hogyha valaki viaszba nyúl bele, addig hat el a mozgás, ameddig bele-nyúlt, a kőnél általában nincs mozgás, a víz azonban messze

távolságra megmozdul. Legnagyobb mértékben azonban a levegő mozog és cselekszik meg szenved, amikor helyt áll és egységet alkot. Ezért a visszaverődés kérdésében is helyesebb, úgy fogni fel a dolgot, hogy a levegő szenved az alaktól és a színtől, ameddig egységet alkot, mintsem azt állítani, hogy a kihatoló látás verődik vissza. A sima felszínen pedig egy a levegő, ennél fogva ez viszont a látást mozgatja, mint hogyha a viaszba nyomott pecsét áthatolna a túlsó végéig.

10

13. fejezet.

Hogy pedig nem lehet egyszerű valami az állat teste, az nyilvánvaló, értem pl., hogy tűzből vagy levegőből való. Tapintás nélkül ugyanis nem lehet meg semmi más érzéke; mert minden lelkes test tapintó, mint mondtuk. A többi elem, a föld kivételével, alkothat érzékszerveket, valamennyi azonban 15 más által idéz elő érzetet az érzékszervben és a közbeesőkön át; a tapintás azonban azáltal, hogy hozzájuk «tapad», innen van a neve is. Ámde a többi érzékszerv is tapintással érez, de más valami által, egyedül a tapintás érez, úgy látszik, önmaga által. Ezért nem lehet az említett elemek egyike sem az állati 20 test, tehát földből sem állhat; valamennyi tapinthatónak ugyanis mintegy középszere a tapintás, nemcsak a föld különbségeire vonatkozólag, hanem a hidegre és melegre is és valamennyi többi tapinthatóra. S ezért nem érezünk a csontokkal, hajszálakkal s az ilyen részekkel, mivel földből vannak. S a növényeknek azért 25 nincs semmilyen érzékük, minthogy földből valók; tapintás nélkül pedig egy más érzékünk sem lehet meg, ez az érzékünk pedig nem áll se földből, se a többi elemek bármelyikéből.

Nyilvánvaló tehát, hogy ha csupán ettől a szervüktől fosztjuk is meg az élőlényeket, meg kell halniok; mert se meg nem 5 lehet valamiben, ami nem állati élő, se állat létére nincs szüksége más érzékre ezen kívül. Ennél fogva a többi érzékelhető túlságos ereje nem pusztítja el az élőlényt, pl. a hang, szín, szag, hanem csak a megfelelő érzékszerveket, kivéve, ha járulékosan okozza a pusztulást. Ilyen eset pl. az, ha a hanggal 10 egyidőben lökés és ütés éri az embert, s ha a látás érzeteitől s a szagtól más valami jó mozgásba, ami a tapintás által pusztítja el az élő. Az íz is, amennyiben egyszersmind tapintható,

annyiban pusztít. A tapinthatók túlságos ereje, pl. a melegé,
 15 hidegé, keményé, tönkreteszi az élőlényt; mert minden érzé-
 kelhető túlságos ereje tönkreteszi az érzékszervet, ennek követ-
 keztében a tapintható is a tapintást, pedig ezzel határozzuk
 meg az életet; kimutattuk ugyanis, hogy tapintás nélkül nem
 lehetséges az élőlény. Ennélfogva a tapinthatók túlságos ereje
 nemcsak az érzékszervet teszi tönkre, hanem az állatot is, mint-
 hogy szükséges, hogy ez az egy érzéke meglegyen. A többi
 20 érzéke az állati élőnek, mint már említettük, nem a lét végett
 van meg, hanem a jól élés végett, pl. a látás, minthogy a leve-
 gőben és a vízben él, hogy lásson, s általában, minthogy az
 átlátszóban van; izlése pedig a kellemesért és kellemetlenért van,
 hogy észrevegye a táplálékban levőt s megkivánja és megmoz-
 duljon; hallása pedig, hogy tudtára adassék valami, nyelve pedig,
 25 hogy ő adjon tudtul valamit más valakinek.

JEGYZETEK.

ELSŐ KÖNYV.

1. fejezet.

Módszertani bevezetés.

A pszichológiai kutatás méltósága és haszna. (402^a 1—7.)

¹ szabatoságánál fogva] Minél elvontabb valamely tudomány, annál szabatosabb A. szerint.

² alkotó elv] v. «elv» rokonjelentésű kifejezés az «ok»-kal, de tágabb körű.

A kutatás módja és nehézsége. Van-e közös módszere a lényeg kutatásának? (402^a 7—22.)

³ járulékos tulajdonságait] A «járulék» szó A.-nél két értelemben használatos: egyfelől jelentheti a lényegből szükségképen folyó tulajdonságokat, melyek nem tartoznak a meghatározáshoz, másfelől pedig az esetleges tulajdonságokat. Itt természetesen az első értelemben áll.

⁴ levezetés] A bebizonyított vagy bebizonyításra nem szoruló tételekből (syllogismus útján való) következtetés.

⁵ szétválasztás] A platoi dialogusokból ismert eljárás, melynek módszertani értékét azonban A. nem sokra becsüli.

A lélek lényege kutatásának problémái. (402^a 22—402^b 16.)

⁶ milyen nembe tartozik] A «nem» itt az «első nemeket», vagyis a kategóriákat jelenti. Ezek: lényeg (substantia), mennyiség, minőség, viszony, hely, idő, állapot, birtoklás, cselekvés, szenvedés.

⁷ lényegi valóság] lényeg; állagnak v. állománynak is fordítják (lat. substantia).

⁸ lehetőség... teljesültség] E kifejezések jelentését A. a II. könyv elején magyarázza.

⁹ osztható] azaz részekből álló, melyek nemcsak fogalmilag, de «térbelileg» vagy «szám szerint» is különböznek, miként A. mondaná.

¹⁰ fajilag vagy nemileg] Ha nincs oly közös fogalom, amely alá foglalhatók, akkor nemileg, ellenkező esetben fajilag különböznek egymástól.

¹¹ természet szerint későbbi] A nem «természet szerint» korábbi a fajnál, a faj az egyednél; ha tehát a lélek különböző fajtái nem sorolhatók egy közös nem alá, akkor a lélekről adható meghatározás sem vonatkozik a lélek nemére, v. i. a természet szerint korábbira, hanem csak bizonyos általános tulajdonságokat foglalhat magában, melyek «természet szerint» későbbiek.

¹² ha nincs többféle lélek, hanem részei vannak] az ellentét nem világos; valószínűleg hibás a szöveg.

¹³ miség] Ez a fogalom itt, miként legtöbbször, a dolog «mivoltának», «lényegének» fogalmával azonos.

A járulékok közvetlen megismerése alapján ellenőrizhetjük a lényeg definíciójának helyességét. (402^b 17—403^a 2.)

¹⁴ A. nem azt akarja mondani, hogy a járulékokból kiindulva a lényegre következtethetünk, hanem hogy a járulékoknak tapasztalat alapján való ismerete módot ad arra, hogy lényegről való fogalmunk helyességét ellenőrizzük.

¹⁵ képzeteink alapján] A görög kifejezés «szemléletünk alapján» szavakkal is fordítható.

¹⁶ üres dialektika] l. a 19. jegyzetet.

A járulékok kutatásának problémái. A tudományok osztályozása. (403^a 2—403^b 19.)

¹⁷ Az ész természetéről A. bizonyos óvatos tartózkodással nyilatkozik és sokáig eldöntetlenül hagyja a kérdést, hogy testhez van-e kötve a gondolkodás, vagy sem; sőt egyes ide vonatkozó kijelentései között bizonyos ellentmondást is találhatunk. A kérdést a III. könyv 4. és 5. fejezetében oldja meg, oly módon azonban, amely újabb nehézségek elé állít bennünket.

¹⁸ anyaghoz kötött fogalmak] az olyanok, melyeknek meghatározásában a minőségileg meghatározott, fizikai anyag is szerepet játszik. A kedvelt példája a «pisze» fogalma, amely nem más, mint az «oriban megvalósult homorúság» fogalma. Itt tehát a «homorúság» geometriai fogalma minőségileg meghatározott anyaghoz, az orrhoz, van kötve.

¹⁹ fogalma ez a dolognak] Forma és fogalom synonym fogalmak lévén, szűkebb értelemben csak az anyag nélkül való meghatározások a fogalmak; ilyenekkel dolgozik a dialektikus, aki vitatkozás céljára alakítja a meghatározásait s inkább türes szavakkal dolgozik. Ezzel ellentétben áll a természettudós, aki az anyaghoz kötött fogalmakat vizsgálván, magát a minőségileg meghatározott anyagot is bevonja meghatározásaiba. Olyan tudomány azonban, amely csak az anyaggal foglalkoznék, nem lehetséges.

²⁰ A tudományok itt vázolt felosztása rendszeresebb alakban a következő:

I. Anyaghoz kötött fogalmakkal dolgozó tudományok:

a) minőségileg meghatározott anyaghoz kötött fogalmakkal: *természet-tudomány*;

b) minőségileg meg nem határozott anyaghoz kötött fogalmakkal:

1 különféle mesterségek és művészetek (pl. ácsmester, orvos);

2 elvont fogalmakkal: *matematika*.

II. Anyagtalan («elkülönített») fogalmakkal dolgozik a *metafizika*.

2. fejezet.

E fejezettel kezdődik a régibb lélektani elméleteknek az egész első könyvet betöltő ismertetése. Bár A.-nak nem célja a történetírás, hanem részben polémia, részben saját álláspontjának előkészítése, mégis ilyenmő történelmi fejtegetései, melyek majdnem minden nevezetesebb művében találhatók, voltak mintái Theophrastos részletesebb és tárgyilagosabb doxografiai munkájának és így közvetve megindítói a filozófia történetírásának.

A régiak tanítása a lélekről. Kiindulópont: a közfelfogásban élő nézetek a lélekről; lényegének két sajátsága: mozgás és érzékelés. (403^b 20—28.)

¹ a vitás kérdéseken is végigmegyünk] E helyen egyesítve van a történelmi áttekintés a kétségek, problémák felvetésével és kétfelől való megvilágításával, amit máshol (pl. *Metaph.* 1. és 2. könyv) külön két feladatnak szokott A. tekinteni és külön tárgyalni.

A lélek mint mozgató elv. Demokritos és Leukippos, egyes pythagoreusok, Anaxagoras. (403^b 28—404^b 6.)

² Abderai Demokritos (460—371) idősebb kortársával Leukippossal együtt az atomisták iskolájának megalapítója és legfőbb képviselője.

³ A rekeszjelbe tett passzus későbbi betoldás, amely a pythagoreusok alább érintendő tanításából van merítve.

⁴ csiramindenség] «panspermia», Demokritos kifejezése.

⁵ Hogy mely pythagoreusok tanították ezt, nem tudni; a tanítás rokon az orphikusokéval (410^b 27.)

⁶ Anaxagoras (500—428) tanítása szerint kezdetben «együtt valának a dolgok mind» és mozdulatlan állapotban, mozgást és rendet az ész hozott létre.

⁷ mást gondolva] e kifejezés Hektorra vonatkozólag nem fordul elő a homerosi költeményekben.

A lélek mint megismerő elv: azonos az elemekkel; Empedokles, Plato, Xenokrates. (404^b 6—30.)

⁸ Empedokles (483—424) természetbölcselete az általánosan ismert négy elemből a Philia és Neikos (barátság és viszály) erőivel építi fel a világot. A előadása félreértésre adhat okot. Empedokles u. i. nem állítja össze a lelket az elemekből, hanem a testben összekevert elemekre vezeti vissza a lelki funkciókat, nevezetesen az észrevezést és a megismerést.

⁹ a «Bölcsleletről»] e címen talán A.-nek Plato előadásai után készült, nekünk ismeretlen feljegyzéseit kell értenünk. A Timaios ide vonatkozó helyét l. Bevezetés 10. l.

¹⁰ maga az állat] a. m. az állat (v. i. a megismerő lény) eszméje, a «többi» pedig ellentétben az eszmékkal, az egyes konkrét lényeket jelenti (mint pl. *Metaph.* 988^b 5). Ha Plato az élőlényt az első hosszúságból, szélességből, mélységből alkotja, akkor ezt — A. felfogása szerint — bizonyára azért teszi, hogy a hasonlóság alapján való megismerés elvénél fogva megismerhesse a mindenséget. Másfelől a megismerő tehetségeket és folyamatokat is számokra vezeti vissza s a dolgok elemei is a számok; itt is érvényesül az elv, hogy a hasonlóval ismerjük meg a hasonlót.

¹¹ önmagát mozgató szám] Xenokrates (396—314) tanítása.

A lélekre vonatkozó elméletek az alkotó elvek természete szerint különböznek. (404^b 30—405^b 10.)

¹² Thales (624—548) az ion természetbölcselek legrégebbike, aki a vízben vélte feltalálni az őselemet. Hiteles művét már A. sem ismerte.

¹³ Apolloniai Diogenes (Anaxagoras kortársa) orvos-bölcselek, Anaxagorasszal szemben Anaximenes levegőelméletének késői felújítója.

- ¹⁴ mások is] pl. Anaximenes, Archelaos.
¹⁵ Herakleitos (540—480); l. a Bevezetést.
¹⁶ Alkmaion, Pythagoras ifjabb kortársa.
¹⁷ Hippon (Perikles kortársa) «az istentagadó; A. lenézőleg szokott róla nyilatkozni.

¹⁸ vérnek mondják a lelket] Ide tartozik Empedokles is.

¹⁹ Kritias, a 30 zsarnok egyike.

Összefoglalás; a lélek ismertető jegyei: mozgás, érzés, anyagtalanság. (405^b 10—30.)

²⁰ anyagtalanság] az új ismertető jel, amelyre az előző fejtegetések során, inkább csak véletlenül jutottunk; a mozgékonyssággal jár együtt.

²¹ szójáték: ζῆν élni, ζεῖν forni.

²² ψύχειν hűteni, ψυχῆ lélek.

3. fejezet.

A régibb elméletek bírálata.

Lehetetlen, hogy a lélek mozogjon. Önmagánál fogva való és járulékos mozgás. A lélek csak önmagánál fogva mozoghatna. (405^b 30—406^a 20.)

¹ Mo z g á s . . . négyféle lévé n] Tulajdonképen csak háromféle, de a növekedés és a fogyás (a mennyiség szerint való elváltozás két ellentétes formája) közös elnevezés híján kétfőnek van véve, mint máshol is A.-nél.

A lélek nem mozoghat önmagánál fogva: a) mert sajátos terének kellene lennie (406^a 20—22).

² sa j á t o s t e r ű k] Az elemeknek megvan a maguk helye a mindenségben, ahova természetüknél fogva törekszenek. A tűz felfelé, a föld lefelé iparkodik; a másik két elem pedig a közbeeső helyeket foglalja el. Ami csak járulékosan mozog, annak természetesen nincsen sajátos tere; a léleknek ellenben kell, hogy legyen, különben mozgása nem volna természetes.

b) mert erőszakos mozgásának is kellene lennie. (406^a 22—27.)

³ «Minden mozgás vagy erőszakos vagy természetes; szükséges azonban, ha erőszakos, hogy természetes mozgása is legyen a mozgónak, mert az erőszakos a természet ellen történik, a természet ellen való pedig későbbi a természet szerint való náb. (Phys. IV, 8. 215^a 1). Ezekből világos, hogyan kell értenünk a «ha van erőszakos mozgása, van természetes is» szavakat, melyeken egyesek fennakadtak. Az ezeket megelőző állítás («ha természeténél fogva mozog, erőszakkal is mozgatható lesz») pedig azon alapszik, hogy minden mozgásnak van ellentétes mozgása.

c) mert, ha természeténél fogva följelé mozogna, tűznek kellene lennie, ha lefelé, földnek stb. (406^a 27—30.);

d) mert, saját mozgását ruháztván át a testre, mozgása helyváltoztatás lenne, tehát a testből kiléphetne s oda vissza is térhetne (406^a 30—406^b 5.)

e) mert a lélek mozgását, úgy látszik, kívülről kapja az érzékelhetőktől, tehát nem lehet természete a mozgás (406^b 5—11.)

⁴ ö n m a g a á l t a l j ó] a legfőbb jó, az abszolút értelemben vett jó; — ö n m a g á b a n v é v e j ó: ami külön tekintve is jónak mondható.

f) mert, ha a lélek lényege volna az önmozgató, a lélek lényege folytonos változásnak volna alávetve. (406^b 11–15.)

Némelyek a lélek mozgató szerepét nyers fizikai mozgás átruházásában látják, pl. Demokritos. (406^b 15–25.)

⁵ Philippos, Aristophanes fia, az u. n. «középső» komédia egyik képviselője.

Hasonló ehhez a Plato Timaiosában kifejtett tanítás (406^b 26–407^a 2.)

⁶ V. ö. a Bevezetésben e dialogusból közölt szemelvényeket.

⁷ az elemekből állván] t. i. az «azonos»-ból és a «más»-ból. A világlélekről van szó, melynek hasonlóságára alakította a teremtő az emberét is.

⁸ harmonikus számok] Az oktachord hangjainak arányszámai.

⁹ két kétfelől összeillesztett körre] v. i. az egyenlítő és ekliptika köreire.

¹⁰ ismét hét körre] A hold, nap és öt bolygó csillag körei.

Cáfolat (407^a 2–407^b 12).

¹¹ A. szószerint veszi Plato tanítását és némileg Zenonra emlékeztető okoskodással támadja meg, amiért is nem alaptalanul vetették szemére, hogy kicsinyeskedik és félreérti Plato intencióit.

A lélek meghatározásánál a testre is figyelemmel kell lenni. (407^b 13–26.)

¹² A lélekvándorlás Pythagorasnak volt tanítása; ez elmélet mystikus jellege miatt beszél A. «mythosok»-ról.

¹³ Ha a lélek mozgatója a testnek, akkor a test bizonyos értelemben a lélek eszköze; az eszköz alakjában pedig kifejezésre jut rendeltetésének célja; ennél fogva az ács fűrész és baltát használ, nem pedig furulyát. Hasonlóképp az emberi lélek sem mozgathat állati testet vagy megfordítva.

4. fejezet.

A harmónia-elmélet cáfolata. (407^b 27–408^a 29.)

¹ egy más elmélet] Hogy a lélek harmónia, ez az elmélet a pythagoreusoktól származik. Plato Phaidonjában Simmias a képviselője, aki Philolaos tanítványaként szerepel.

² közösen történő] A görög kifejezést sokféleképp magyarázzák. Legvalószínűbb, hogy a párbeszédes formára kell érteni; «közösen történő beszédek» tehát a. m. dialogusok. Alighanem A. egy elveszett dialogusára, az Eudemosra vonatkozik a megjegyzés.

³ semmi... egy nem üdolog] másnemű dolgok u. i. nem zavarják a harmóniát, vagyis inkább symmetriát.

Az ú. n. lelki tünemények tulajdonképpen nem a lélek sajátosságai, hanem a lélekből és testből álló lelkes lényéi. (408^a 29–408^b 29.)

⁴ maradványok] Az érzetek nyomot hagynak az érzékekben; e «maradványoknak» a közös érzékre (a szívre) tett hatása által jönnek létre a «képzelések», v. i. képzetek (v. ö. III. kv. 3. fejezet).

⁵ más valami] Az előbb említett közös érzék szerve, a szív.

⁶ az ész... isteni és érintetlen] Az észnek már érintett

problémája ezzel az újabb kijelentéssel csak komplikálódik. Az I. kv.-ben úgy volt felállítva a tétel, hogy ha a gondolkodás a léleknek külön, a testtől független tevékenysége, akkor a lélek a test nélkül is meglehet; most pedig, noha A. megállapítja, hogy az összes lelki tevékenységek a gondolkodást is beleértve a testből és lélekből álló egész élőlény tevékenységei, mégis hangsúlyozza az ész különmemű és isteni, tehát halhatatlan voltát.

A mozgó szám elméletének cáfolata. (408^b 30—409^a 30.)

⁷ e g y s é g e k] amelyek t. i. a lelket alkotják.

⁸ A. a számokat fajilag különbözőknek tartja.

5. fejezet.

E fejezet első része (409^a 31—409^b 18) még az előző fejtegetésekhez tartozik. A fejezetekre való beosztás nem A.-tól való.

Az elemekből áll-e a lélek? Ellenvetések. (409^b 19—410^b 15.)

¹ í g y l e t t a f e h é r c s o n t] Ha nyolc részből kettő a Nestisre, négy Hephaistosra esik, akkor a hiányzó kettőt bizonyára maga a föld szolgáltatta, ami nincs kimondva. — Nestis = víz.

² Empedokles szerint az istenség a «sphairo», a világgömb. De hogy a «Viszály» (Neikos) mint lehetne ezen kívülálló valami, azt bajos elképzelni, sőt Empedoklesnek egy ránk maradt töredéke (Diels: Vorsokratiker, 30. fr.) ennek ellentmondani látszik. Valószínűleg egy másik, etikai színezetű istenfogalom is helyet talált Empedoklesnek ellentmondásokban gazdag bölcséletében s erre céloz A. is.

Mind Ezek a meghatározások egyrészt szükek, másrészt nem meritik ki a dolog lényegét. (410^b 16—411^a 2.)

³ ú. n. orpheusi versekben] A. tagadta a költemények hitelességét, sőt valószínűleg azt is, hogy Orpheus, a mesebeli thrák lantos, valaha élt. Állítólag már Onomakritos (a Peisistratidák kortársa) hamisított verseket Orpheus nevére. A ránk maradt orpheusi versek zöme késői eredetű, s többnyire neoplatonikus bölcselők őrizték meg számunkra.

Újabb érvek a léleknek az elemekből való összetétele ellen. (411^a 2—23.)

⁴ Thalesnek e mondása aligha függ össze a hasonlóság alapján történő megismerés pszichológiai elvével, inkább a néphitben élő panpsychismushoz lehet köze. L. a Bevezetést.

Részekből áll-e a lélek? (411^a 24—411^b 30.)

MÁSODIK KÖNYV.

1. fejezet.

Mi a lélek? A definíció előkészítése. (412^a 3—19.)

¹ a legáltalánosabb meghatározás] Tulajdonképeni fogalmi meghatározása a léleknek A. szerint nem lehetséges. A «lélek» általános fogalma csak olyan értelemben határozható meg, mint a «mérteni idom» (414 19), u. i. a meghatározás egyik fajta léleknek sem adja vissza a lényegét,

épp oly kevésbé, mint «mikor más közös valamit állítunk róla» (402^b 8 v. ö. 412e 4).

² A. előszörban a konkrét, egyedi dolgokat tekinti lényegi valóságoknak, substantiáknak. A substantiális változások magyarázatára szolgálnak az «anyag» és az «alak» fogalmi. Kell, hogy valami alanya, substratuma legyen ennek a változásnak, ami ugyan nem lehet a lényeg, mert hiszen ez az, ami változik, hanem csupán valami substantiális *lehetőség* (δύναμις, potentia): az anyag. Az anyagot a lehetőségből valósággá az alak változtatja, ez a folyamat az alaknak vagy fogalomnak *valósulása* (ἐνέργεια, actus), eredménye ugyancsak *valósulás* vagy *teljesültség* (ἐντελέχεια, perfectio).

³ A «tudás» állapotát (első teljesültséget) ellentétben a tudás tárgyának tényleges (gondolatban való) szemlélésével (második teljesültség) A. *készségnek* (habitus) nevezi.

A lélek meghatározása. (412^a 19—412^b 9.)

⁴ a z e g y s é g é s a l é t] E két fogalom A. szerint szorosan összetartozik, akárcsak az «első» és a «kezdet» (v. ö. Top. IV. 1. 121^b 7).

Magyarázó analogiák. (412^b 9—413^a 10.)

⁵ m é g i s v a n b a l t a] t. i. noha nincs lelke a baltának.

⁶ Természetesen megint az észre vonatkozó megjegyzés.

⁷ E mondat szerepe e helyen nem világos.

2. fejezet.

Más úton is eljuthatunk a lélek meghatározásához. A meghatározásnak az okot is magában kell foglalnia. (413^a 11—20.)

¹ Az ismert ellentét a «nekünk korábbi» és a «természet szerint korábbi» dolgok között. Az előbbi adják a tapasztalat anyagát, az utóbbiak az értelmi megismerését.

² z á r ó t é t e l e k m ó d j á r a] A syllogismus zárótételében tudvalevőleg nincs meg a középfogalom, amely A. szerint az okkal azonos; ezért mondja A. az oly meghatározásokról, amelyek nem foglalják magukban az okot, hogy zárótételek módjára vannak mondva.

A lelkes lény a lélektelentől az élet által különbözik. Az élet formát. (413^a 20—413^b 10.)

³ k é s ő b b m o n d j u k e l] l. 434^b 11.

A lélek részei el nem választhatók egymástól kivéve az ést. (413^b 10—414^a 3.)

⁴ k é p z e l é s e . . . i s v a n] Más helyen A. tagadja, hogy minden állatnak van képzelése. Ez ellentmondás megoldása, úgy látszik, abban található, hogy kétféle képzelést kell megkülönböztetnünk: érzékit és értelmet; az előbbi valamennyi állatban megvan, az utóbbi csak az értelmes lényekben. V. ö. különösen a III. könyv II. fejezetét.

Az élet a lelkes lényben van meg, ez pedig összetett valóság, melynek nem a test a formája és lényege, hanem a lélek. (414^a 4—28.)

3. fejezet.

A lélek tehetségei. Sorrendjük és összefüggésük. (414^a 29—414^b 19.)

¹ k é s ő b b] a 10. és 11. fejezetben, melyek az izlésről és tapintásról szólnak.

² l. a 2. fejezet 4. jegyzetét.

Mint hogy a lélek egyes fajtái között fokozati különbségek vannak s minden magasabbrendű lélekben az alacsonyabbrendű is bennjoglaltatik, a lélek közös fogalma csak olyasvalami lesz, mint a mértani idomé. (414^b, 20—415^a 13.)

³ a léleknek legsajátosabb meghatározása] v. i. a minden egyes lélekfajára külön-külön alakított definíció lesz az igazi meghatározás, ellentétben a «legáltalánosabb» fogalommal, amelyről ismételt szó volt.

4. fejezet.

A lelki tehetségeknél előbb a tevékenységeket kell kutatnunk s még ezeknél is előbb a tárgyakat, amelyekre vonatkoznak. (415^a 14—22.)

¹ a gondolkodás szerint] a. m. «természet szerint»; ellentéte «időrendben» v. «keletkezés szerint».

A tenyésző lélek tevékenységei a táplálkozás és a nemzés. (415^a 23—415^b 7.)

² ő s n e m z ő d ő s ú t j á n] vagyis nem hasonló fajtájú szülőktől, hanem rohadó földből, iszapból, harmatból stb.

³ A rekeszjelben lévő szavak 415^b 20 alól kerülhetek ide. Itt semmi értelmük sincs, tehát törlendők.

A lélek három különböző értelemben ok és elv: mint a mozgás forrása, célja s mint a lelkes test lényege. (415^b 8—416^a 18.)

⁴ Ez volt Herakleitosnak és Hippasosnak véleménye.

A táplálkozás. Vajjon a hasonló vagy az ellenkező által történik-e. Felelet: a táplálék nyers alakjában az ellenkező, megemésztett alakban a hasonló. (416^a 19—416^b 11.)

⁵ A vízből tűz lesz s megfordítva a tűzből víz, mindazonáltal a tűz nem nevezhető a víz táplálékának. V. ö. Meteor. IV. 1, 379^a 15 a föld, víz, levegő... a tűznek anyaga.

A tenyésző lélek meghatározása. Az első lélek, amely önmagához hasonlót tud létrehozni. (416^b 11—31.)

⁶ Hogy a táplálkozás és szaporodás közt megállapított szoros kapcsolatot megértsük, meg kell emlékeznünk arról, hogy A. szerint a sperma is a táplálékból származik, a vérbe átment tápláléknak váladéka.

⁷ Az imént megkülönböztetett három tényező: tápláló (= lélek), táplálkozó (= élő test), táplálék (= amivel táplálkozik). Ezekhez járul az eszköz, amivel a lélek a táplálást véghez viszi, amely kettős, mint a kormányzásnál a kéz és a kormánylapát; a kéznek megfelel a tenyésző v. tápláló erő, amely természetesen nem szenved, nem mozgattatik, mint a mozgatónak, táplálónak része; a kormánylapátnak pedig megfelel a belső, testi meleg, amely egyrészt hat a táplálékra, másrészt meg a tápláló erőtől kapja mozgását, miként a kormánylapát is a kéztől kapja a magáét, amellyel aztán irányítja a hajót.

⁸ külön fejtegetésnek] Valószínűleg A. egy elveszett munkájára vonatkozó célzás.

(E fejezet fordításánál különös nehézséget okoz a τροφή szó, amely táplálékot, táplálást, táplálkozást, tenyésztést jelent, s amelynek pontosan megfelelő természetesen nem lehet találni.)

5. fejezet.

Az érzékelésről általában. Miért nem okoznak érzetet az érzékszervek is? Lehetőség és valóság értelmében vett érzékelés. (416^b 32—417^a 20.)

¹ mint említettük] l. 415^b 24.

² A cselekvésről és szenvedésről szóló általános fejtegetéseken valószínűleg a «keletkezésről és pusztulásról» (de generatione et corruptione) szóló I. könyv 7. fejezete értendő.

³ máshol] Phys. III, 2. 201^b 31.

Kétféle lehetőség van és kétféle szenvedés (minőségi változás). Milyen értelemben lehet minőségi változás az érzékelés? (417^a 21—418^a 6.)

⁴ A lehetőség két faja közül a második azonos azzal, amit fentebb «első valósulásnak» vagy készségnek mondottunk. A készség tehát lehetőségnek is tekinthető, valósulásnak is.

⁵ később] III. kv. 4. fejezet.

⁶ A kétféle lehetőségről beszélt s minekutána megállapította, hogy a kettő közti különbség megjelölésére nincs szavunk, közös terminusként a «szenvedés» (= elváltozás) szóra utal bennünket, mintha nem is kétféle lehetőségről, hanem kétféle szenvedésről beszélt volna legutóbb. Ennek a szigorú logikai szempontból kifogásolható gondolatmenetnek az a magyarázata, hogy a kétféle lehetőség és a kétféle szenvedés közt megvan az összefüggés, amennyiben a tulajdonképeni szenvedés és elváltozás az első lehetőségből történik a valóság felé; u. i. az egyik ellentét pusztulásának tekinthetjük, a másiknak keletkezését. A másik fajta szenvedés pedig a készség értelmében vett lehetőségnek valósulása.

6. fejezet.

Az érzékelhető fajok. Önmaguknál fogva érzékelhető: a sajátos és közös érzékelhető. Járulékosan érzékelhető. (418^a 7—25.)

¹ Diare fia] A. szándékosan használja ezt a komplikáltabb kifejezést, a rokonsági kapcsolat jelzését az egyszerű tulajdonnév (pl. Diare) helyett, hogy annál világosabb legyen ennek az érzékelhetőnek járulékos volta.

² amennyiben ilyen] amennyiben járulékosan vesz észre valamit.

7. fejezet.

Mi a látható? A látás három tárgyi tényezője: a szín, az állatszó, a fény; ezekhez csatlakozik negyediknek a tűz s általában a fényforrások. (418^a 26—418^b 13.)

¹ A. a foszforeszcencia tűneményeire gondol, amelyekről 419^a 2 alatt lesz szó.

² nem fogalmilag] mert a látható test nem azonos a láthatóság fogalmával, hanem mert magában foglalja a láthatóság okát, a szint.

³ örökkévaló magasságbeli test], v. i. az aether, amely itt harmadik példának van megemlítve az átlátszóságra.

A fény készség, a sötétség megfosztás (privatio). A fény nem lehet test és mozgása sem lehet, mint Empedokles és mások állították. (418^b 13–26.)

⁴ a tűznek... jelenléte] A fény nem lehet anyag (tűz), mert nem járhatná át a vizet vagy levegőt, mert akkor két test volna egy helyen. Hogyan lehet tehát mégis a fény a tűz jelenléte az átlátszóban? A.-nél a tűz «vagy más ilyesmi» külön tényező a fény létrejötténél, t. i. fényforrások, amelyek a lehetőség szerint átlátszóba (sötétbe) helyezve azt valósulásra bírják. Ily értelemben mondja A., hogy a világosság valamely fényforrásnak jelenléte az átlátszóban.

Sötétség és fény ugyanannak a természeti alakulásnak állapotai. A foszforeszcencia tüneményei. Az átlátszó közbeeső nélkülözhetetlen a látásnál. (418^b 26–419^a 21.)

⁵ Demokritos tanítása szerint a látás a szemben tükröződő képecskék által történik. Ezek azonban előbb a levegőre hatnak s a levegőből alakított képek azok, amelyek a szemben tükröződnek; a levegő tehát szükséges tényezőnek látszik. A mi helyünkön azonban ezzel ellentétben azt vitatja Demokritos, hogy a közbeeső levegő nélkül tökéletesebb volna a látás. Hiányos adataink nem engedik meg ez ellentmondás tisztázását.

A tűz különleges helyzete. A hangnál és szagnál is közbeesőn át történik az észrevevés. (419^a 21–419^b 3.)

⁶ később fog kitűnni] 9. fejezet, 421^b 13.

8. fejezet.

A hang fizikája. Hogy keletkezik a hang? Milyen testek adnak hangot? (419^b 4–420^a 2.)

¹ Visszhang... miként a lapda] A fordítás a kiadásomban javasolt szövegváltoztatás alapján áll. De talán nem is a tulajdonképeni visszhangról akar A. szólni, hanem arról a visszaverődésről, amely az öblös tárgyak megütésekor keletkezik.

A hang fiziológiája. A halló érzék szerkezete; a hallás folyamata. (420^a 3–420^b 4.)

² A. szerint a «belső levegő», amely a hallásnak tulajdonképeni szerve, mintegy «be van falazva» a fülbe. Hogy a hangnak közege, a külső levegő hatással lehessen a belsőre, érintkezniök kell (bizonyára a dobhártyán át) egymással, csak így mondhatjuk, hogy a külső levegő mozgása mozgásba hozza a belsőt is.

³ nem terjed át a levegő] e homályos értelmű szavak talán azt jelentik, hogy a (külső) levegő nem hatolhat be mindenfelől a testbe (hanem csak a hangjáraton át).

⁴ mozdulatlan] ezt csak viszonylagos értelemben mondhatjuk, hogy t. i. nem változtathatja helyét a fülben, mert, mint mindjárt látni fogjuk, sajátos (keringő) mozgása azért van a belső levegőnek.

⁵ A rezgés fogalmának körülírása.

⁶ A levegő gyors mozgása adja a magas, lassú mozgása a mély hangot. Meglepően helyes magyarázat: a hang magassága a rezgések számától függ.

Az élő hang (»szó») keletkezése. Az állatok hangszervei. (420^b4—421^a6.)

⁷ m á s h o l] pl. De partibus animalium III, 6. 668^b33. A levegő nem a belső tűz táplálására, hanem ellenkezőleg a szervezet lehűtésére szükséges.

⁸ m á s h o v á] De partibus animalium III, 6. 669^a2.

9. fejezet.

A szaglás érzéke az embernél kevésbé fejlett. A szagok egyes fajtái az izektől kapják neveiket. (421^a7—421^b8.)

¹ A rekeszjelben lévő szavak zavarják az összefüggést s úgy látszik ellentétben állnak a következő jegyzetben említett hellyel.

² tárgyaik hasonlósága alapján «tárgyakon» aligha az izlés és szaglás érzeteit kell értenünk, hanem a testeket, amelyek a kétféle ingernek hordozói. A testek v. tárgyak azonosságán alapul az érzetek elnevezéseinek azonossága is; pl. édes szagról beszélünk, mert olyan testnek szaga, amelynek íze édes.

A szaglás folyamata. Szaglás és lélekezés. (421^b8—422^a7.)

³ csak az emberé] tulajdonkép minden lélekző állaté, amelynek képviselőjeként szerepel itt az ember, mint már előbb is (14. sor).

⁴ erek és pórusok] pórusokon A. az erek végső kiágazásait érti, amelyek szűk voltuknál fogva vértelenek és levegővel vannak tele.

10. fejezet.

Az izlés közbeeső nélkül, közvetlen érintés útján történik. Izlés nincs nedveség nélkül. (422^a8—19.)

¹ a cseppfolyósban van mint anyagban] Homályos kifejezés, amelynek bajos helyes magyarázatát adni. Talán csak azt akarja kifejezni, hogy az izló testnek folyékony anyagban kell feloldva lennie.

Az izlés az izlelhetőre és izlelhetetlenre vonatkozik, miként pl. a látás is a láthatóra és láthatatlanra. (422^a20—31.)

² lábatlan... magnélküli] az előbbi egy aprólábú fecskéfajnak jelzője, az utóbbit pedig a gránátalma egy fajáról mondjuk.

Az izlés szerve és folyamata. Az ízek fajai. (422^a31—422^b16.)

11. fejezet.

♦ *Egy érzék-e a tapintás vagy több? Vajjon a hús az érzékszerv-e, vagy a közbeeső? (422^b17—34.)*

A hús a tapintás érzékének közbeeső teste. (422^b34—423^a21.)

¹ megfordítva nincs úgy] v. i. a nyelv a tapintás oéljárja is használható, a hús ellenben nem tudja az ízt is megérezni.

A tapintásnál is lesz valami testünk és a tárgyak közt, t. i. levegő; ennek azon-

ban nem jut szerep az érzet létrejötténél, mint pl. az átlátszónak a látásnál. Ilyen szerepe a tapintásnál a húsnak van. (423^a21—423^b26.)

² vajjon mindent egyformán érzékelünk-e?] t. i. egy külső közbeesőn át.

A tapinthatók az egyszerű testeket alkotó különbségek. A tapintó érzék az, ami lehetőség szerint ilyen. (423^a26—424^a16.)

³ az elemekről szóló fejtegetéseinkben] l. De generatione et corruptione II. kv. 2. és 3. fejezeteit, ahol a közfelfogásban élő négy elemet visszavezeti az említett tulajdonságokra: hidegre, melegre, szárazra, cseppfolyósra. A meleg és száraz adja a tüzet, a meleg és cseppfolyós a levegőt, a hideg és cseppfolyós a vizet s a hideg és száraz a földet.

12. fejezet.

Az érzékről általában: érzék az, ami az érzékelhető formákat anyaguk nélkül befogadni képes. (424^a17—424^b3.)

¹ anyagukkal szenvednek] Az előbb kifejtettek szerint az érzékelés az érzéstárgyak formáinak befogadása anyaguk nélkül. Az anyagot az érzékszervek szolgáltatják; a szem mintegy «szineződik» a látásnál, a belső levegő átveszi a külsőnek mozgását a hangban stb. De miben különbözik akkor az érzés a minőségi változástól általában? Itt sem fogadja be a külső test anyagát az, ami változik, a különbség csak az, hogy a minőségi változásnak a test anyaga szolgál alapul, az érzékelésnek pedig egy meghatározott szerv és tehetség.

Az érzékelhetők csak a megfelelő érzékkel felruházott élőlényre hatnak, a tapintás és izlés ingerei (a mechanikai és chemiai ingerek) azonban általában hatnak a testekre. (424^b 3—18.)

HARMADIK KÖNYV.

1. fejezet.

Az ismeretes öt érzéken kívül nincs más érzék. (424^b 22—425^a13.)

¹ A kissé homályos okoskodás gondolatmenete a következő. Érzeteink részben közvetlen érintés által, részben külső közegen át jönnek létre. Minden közvetlen érintés útján felfogható érzéki kvalitás felfogására a tapintás szolgál, a külső közegen át végbemenő érzékelés pedig az elemek segítségével történik, amelyek az érzékszerveket alkotják. E célra csak két elem alkalmas, a víz és a levegő; a többi csak másokkal együtt. Már pedig a víz és a levegő alkotta érzékek megvannak az állatokban. Ha tehát nincs az ismert elemeken kívül más elem, akkor minden lehetséges érzék megvan az állatokban. Ez a fejtegetés talán Demokritos ellen irányul, aki egy ránk maradt híradás szerint igen sokféle érzék létezését vitatta, melyeknek egy része ismeretlen marad előttünk megfelelő ingerek híján.

Nem lehet külön érzékük a közös érzékelhetőeknek sem. (425^a13—425^b11.)

² melyeket... járulékosan veszünk észre] E szavak látszólag ellentmondásban vannak a II. kv. 6. fejezetében előadottakkal, amelyek

értelmében a közös érzékelhetőket önmaguknál fogva vesszük észre. Ámde a mi helyünkön a «járulékosan» csak az egyes érzék sajátos érzékelhetőihez viszonyítva értendő, mert az egyes érzék specifikus érzetein kívül másodsorban, tehát mintegy járulékosan, percipiált közös érzékelhetőkre vonatkozik.

³ A. nem azt bizonyítja, hogy nincsen hatodik érzékünk a közös érzékelhetőkre (mert hiszen ezt a közvetlen tapasztalatból tudjuk), hanem hogy ilyen külön érzék nem is lehetséges.

⁴ ha összeesnek is] v. i. ha egyszerre lépnek is fel, a két külön érzékünkkel egyszerre foghatjuk fel a különböző fajtájú érzeteket.

⁵ Egyik érzékünk a másiknak sajátos tárgyait csak járulékosan fogja fel, mint pl. a látás az édeset. Ha tehát a közös érzékelhetők egy ilyen külön érzéknek volnának tárgyai, amely pedig nincs meg bennünk, soha sem érezhetnők meg másképp, mint járulékosan (mint a Kleon fiát), vagyis nem mint érzéki kvalitásokat.

⁶ Hogyan érezhetjük meg egyik érzékkel a másiknak sajátos tárgyait, ha mindjárt járulékosan is? Ennek magyarázata, hogy ha egyszerre, egy tárgyra vonatkozólag van két különmemű érzetünk (pl. az epéről, hogy keserű és zöld), akkor az egyik érzék a másiknak érzetét járulékosan érzi, ami arra mutat, hogy a kettő egy érzék. Így jut el A. a közös érzék fogalmához.

2. fejezet.

Hogyan válik tudatossá az érzékelés? (425^b12—25.)

¹ önmagára is vonatkozik] különben nem válnék tudatossá az érzékelés.

Inger és érzet fogalmilag különböznek csupán, tényleg azonban a kettő egy jolyamat. (425^b25—426^b26.)

² V. ö Phys. III, 3. 202^a13: «világos, hogy a mozgás a mozgatóttban van; ugyanis teljesültsége ennek és a mozgató által jön létre.»

³ régebbi természetbölcsélok] A. első sorban Demokritosra gondolhatott.

Az érzék arány. (426^a27—426^b8.)

Az egyes érzékeket egymástól a közös érzék különbözteti meg. A közös érzék egyrészt szétválaszthatatlan és egy, másrészt fogalmilag szétválasztható, miként pl. a szög csücspontja is egynek is tekinthető, kettőnek is (v. i. mindegyik szár végső pontjának.) (426^b8—427^a16.)

⁴ önmagát érintve] A. a tapintás érzékét legszorosabb kapcsolatba hozza, mondhatni azonosítja a közös érzékkel. Ha már most a tapintás végső érzéke a hús volna, akkor a húsnak kellene lennie a közös érzéknek is s önmagát érintve különböztetnie pl. a meleg és a fény közt.

3. fejezet.

Gondolkodás és észrevesés között különbséget kell tennünk. A régiek ezt a különbséget többnyire figyelmen kívül hagyták. (427^a17—427^b6.)

¹ Mindezen idézetek az elméről és gondolatról szólnak, de az érzéki észrevesésre vonatkoznak. A homerosi idézet Od. XVIII, 136 alól való.

Mind az észrebevétől, mind a gondolkodástól különbözik a képzelés. Képzelés nincs érzéki észrebevés nélkül, viszont gondolkodás nincs képzelés nélkül. (427^b6–27.)

A képzelés azon megismerő lelki tevékenységek közé tartozik, amelyek igazak is lehetnek, tévesek is. Tehát se érzéki észrebevés nem lehet (amely sajátos tárgyaira nézve nem tévedhet), se tudás; de vélekedés sem, vagy vélekedés és észrebevés kapcsolata, mert sok dologról helyes véleményünk van, de helytelen szemléletünk. (427^b27–428^b9.)

² E szavak talán azt akarják kifejezni, hogy míg az észrebevés minden állatban megvan, addig a képzelés nincs meg mindegyikben. Ez utóbbi pontra nézve A. nézete nem ment az ingadozástól.

³ Hangya és méh A.-nél az értelmes állatok példái, melyek szerinte még sok melegvérű állaton is tútesznek értelem dolgában.

A képzelés az érzéki észrebevés által létrehozott mozgás. A sajátos érzékelhetőre vonatkozó képzetek helyesek lesznek, ha a megfelelő érzetünk is jelen van, a lényegre és közös érzékelhetőre vonatkozó képzetek még ez esetben is tévesek lehetnek. A képzelés fontossága. (428^b10–429^a9.)

⁴ vagy pedig... van meg benne] e szavak felette gyanusak. Hogy a sajátos érzékelhető észrebevése ment a tévedéstől, ez csak annyit jelent A. világos kijelentése szerint, hogy az iránt, vajjon érzetünk szín-e vagy hang stb., tévedés nem lehetséges. Erre nézve bármi csekély mértékű tévedést lehetők tartani annyi, mint az egész tételt elejteni. Az egész szakasz különben előadás és tartalom dolgában egyaránt zavaros és ki nem elégtő.

4. fejezet.

Ha a gondolkodás olyasvalami, mint az észrebevés, akkor a gondolkodás szenvedés, a gondolkodó ész pedig tiszta lehetőség. Ennélfogva nincs is testi szerve, mert ez minőségi meghatározottságot jelentene. (429^a10–429^b9.)

¹ Az észnek illetően felfogásán alapul, úgy látszik a «szenvedő ész» kifejezés.

² az eszmék terének] a célzás Plato filozofijára vonatkozik, bár e kifejezés nála nem fordul elő.

³ A «nagyon is gondolható» dolgok az elvont fogalmak, a «gyengébbek» pedig a kevésbé elvontak.

A konkrét tárgyat és a fogalmát a lélek más-más tehetségével fogjuk fel, vagy ugyanazzal, de más állapotban levővel. Az ész maga is gondolható lévén, vagy minden gondolhatóban lesz ész, vagy olyan alkotó része lesz, amely gondolhatóvá teszi az észet is, a többi dolgot is. (429^b10–430^a9.)

⁴ azonos a két dolog] t. i. az anyagtalan fogalmaknál.

⁵ úgy aránylik... kiegyenesítjük] e szavak a «más állapotban levővel» való megismerésre vonatkoznak.

⁶ amit a... szenvedésről mondottunk] v. ö. 417^b2.

⁷ Minthogy A. főntebb megállapította, hogy az ész önmagát is gondolhatja, önmagát gondolnia pedig mindig módjában van, mert ez esetben a gondolható mindig jelen van, joggal kérdezhetné valaki, hogy miért nem gondolkodik szüntelenül az ész?

5. fejezet.

Az anyag és alak különbsége a lélekben is megvan. Miként a természetben is van egy végső anyagi és egy végső lelki alkotóelv, úgy az észben (lélekben) is. (430^a10–17.)

¹ Az észre már nem alkalmazható a lélekről adott általános meghatározás, hogy t. i. a lehetőség szerint élő szerves testnek formája. Az előbbi fejezetben A. a lehetőség értelmében való ész az érző tehetséggel helyezte ugyan párhuzamba, azonban egyúttal azt is megállapította róla, hogy nincs testi szerve, hogy vegyitetlen, érintetlen, szóval anyagtalan, tiszta lehetőség. Hogy tehát valósággal létezzék az ész, illetőleg a lélek, e célból a lehetőség értelmében vett észnek alaki elvre van szüksége, amely valósággá teszi: ez a későbbi terminologia szerint az alkotó ész. A. tehát szintén a mindenség képére alakítja a lelket, mint annyi más régebbi gondolkodó, mikor e fejezet első mondatában a lelket a tiszta alak és tiszta anyag összetételének állítja, e természete magyarázza meg különben a megismerés lehetőségét is.

A lélek alaki alkotó elve különválasztható és örökkévaló, az anyagi elv, a szenvedő ész, ellenben mulékony. (430^a 17–25.)

² *k ü l ö n v á l a s z t h a t ó*] azaz önállóan is meg tud lenni. A lehetőség szerint való észről ezt nem lehet elmondani, jóllehet az anyagtalanság és érintetlenség benne is megvan.

³ *k ü l ö n v á l v a c s a k a z, a m i ö n m a g á b a n*] v. i. tiszta valóság. «Különvalva», t. i. a szenvedő észtől; amint a következők mutatják, A. a halálra gondol, amikor a tenyésző és érző lélekkel együtt a szenvedő ész is elenyézik.

6. fejezet.

Igazság és tévedés a fogalmak összekapcsolásánál fordul elő, amit az ész végez. (430^a26–430^b6.)

¹ Hogy a tévedés nem lehet az egyes gondolatban, azt a következőkép i zonyítja A. (De interpretatione 16^a12): «A tragelaphos (kecskebakból és szarvasból összetett csodalény) is jelent ugyan valamit, de még nem igazat vagy hamisat, ha nem fűzzük hozzá a lét vagy nem-lét gondolatát».

A szétválaszthatatlan fajai: a nagyság (kiterjedés) értelmében oszthatatlan, a fogalmilag oszthatatlan, a megfosztás értelmében oszthatatlan. (430^b6–21.)

² Ha kettőnek összetételét gondoljuk, akkor a kettőre eső idő alatt kell ugyan gondolnunk, de csak járulékosan, azaz nem amennyiben kettőre eső idő, hanem amennyiben az egy összetételre esik; tehát se a tárgyat, se az időt nem tekinthetjük kettőnek, hanem egynek-egynek.

Bizonyos értelemben az ellenkezővel ismerjük meg a dolgokat, t. i. a lehetőség szerint valóval. Aminek nincs ellenkezője, az önmagát ismeri meg és önállóan létezik. Az ész bizonyos értelemben ment a tévedéstől. (430^b 21–31.)

³ *a z o k o k k ö z ü l v a l a m i n e k n i n c s e n e l l e n t é t e*] Ez a kissé homályos kifejezés az észre v. i. az első okra vonatkozik. V. ö. Metaph. 1075^b20: «az első nem ellentéte semmi sem».

7. fejezet.

A gondolkodás párhuzamba állítva az érzéki észrevevéssel. Az érzet olyan, mint a fogalom és a szó, ha azonban kellemes vagy kellemetlen érzés kíséri, olyan, mint az állítás vagy tagadás és vágy vagy undor kíséri. A gondolkodás nincs képzet nélkül, s amennyiben ez jó vagy rossz dologra vonatkozik, aszerint vágyódunk vagy undorodunk. (431^a1–17.)

¹ V. ö. a II. kv. 5. fejezetét.

Ujabb bizonyítékok az érzéki észrevevés egysége mellett. (431^a17–431^b1.)

² A közérzetről van szó, l. a III. kv. 2. fejezetét.

³ E z e k . . . a m a z o k] vagyis a határpontra eső két végpont és az előbb említett két különmű érzet (az édes és a meleg).

⁴ Az egyszerű ellentétek megismerése és megkülönböztetése ugyanazon tehetség által történik, bár bizonyos értelemben más, amikor a feketét és más, amikor a fehéret ismeri meg. Ha kimutatjuk, hogy az egyneműek és a külön-neműek megkülönböztetése közt nincs lényeges különbség, akkor be van bizonyítva a közös érzék egysége.

⁵ A. a következő aránylatot tartja szem előtt. A (fehér): B (fekete) = Iⁿ (édes) : Δ (keserű). A beltagok felcserélése után fehér: édes = fekete: keserű. Ezzel az előbbi jegyzetben kívánt bizonyítás végre van hajtva

A gondolkodás szerepe a cselekvésnél. Az elvont fogalmak gondolása. (431^b2–19.)

⁶ k é s ő b b k e l l v i z s g á l n u n k] Hogy hol váltotta be A. ezt az ígértét, nem tudjuk.

8. fejezet.

A megismerő (gondolkodó és érző) lélekről mondottak rövid összefoglalása. (431^b20–432^a14.)

¹ A kézben lehetőség szerint megvannak a legkülönfélébb szerszámok, az észben a legkülönfélébb gondolatok.

² Az «első gondolatok», vagyis azok, amelyek már nem pusztá képzetek, amelyek a gondolatokat a képzetektől elválasztó határvonalon innen vannak.

³ m á s t e k i n t e t b e n s e m] v. i. nemcsak egy ismertető jegy által különböznek az egyébként egy nem körébe tartozó gondolat és képzet, hanem nemileg.

9. fejezet.

Van-e külön mozgató tehetség a lélekben? Általában milyen tehetségeit vagy részeit különböztetjük meg a léleknek? Régebbi elméletek elégtelensége. (432^a15–432^b7.)

¹ A második, népszerűbb felfogásból alakul ki Platonál az első helyen említett.

A mozgató tehetség nem azonos sem a tenyésző erővel, sem az észrevevő tehetséggel, sem az ésszel. (432^b7–433^a8.)

² ha a növényeknek mozgató képességük volna] ami szükségkép bekövetkeznék, ha a mozgató a tenyésző tehetség végezne.

³ A «gerjedés» itt szűkebb értelemben áll a «gerjedelem» helyett, mint a következő fejezetből kitűnik.

10. fejezet.

Látzólag két tehetség végzi a mozgást: a gondolkodás (beleértve a képzelést) és a gerjedés. Ámde a gondolkodás sem mozgat gerjedés nélkül; tehát a gerjedés a tulajdonképeni mozgó. (433^a9—30.)

¹ A »legfőbb jó» vagy »általában jó» bár az egész világnak mozgója, itt nem jön számba, amikor az egyes cselekvések és mozgások okát keressük.

² »Gyakorlati» v. i. a cselekvés szempontjából jó csak ott van, ahol másképp is cselekedhetünk, mert (Ethica Nicom. 1139^b13 szerint) »senki sem fontolgat, ahol nincs csak egy lehetőség».

Értelmelem és vágy okozta gerjedések ellentétbe kerülhetnek egymással, ennéljogva számszerint több mozgó is lehet a lélekben. A mozgás három tényezője. Szerves mozgás. (433^a30—433^b30.)

³ kezdet és vég] v. i. a mozgó és a mozgott.

⁴ Miként a körforgásnál van egy mozdulatlan középpont, úgy a szerves élőlényben is: a szív.

11. fejezet.

Érzéki képzelés s ennéljogva mozgó tehetség a tökéletlen állatokban is megvan, a fontolgó képzelés ellenben csak az értelmekben fordul elő. Olykor az értelmes belátáson alapuló akarát győzi le az értelmetlen gerjedést, olykor megfordítva. A belátáson alapuló mozgás mintegy syllogistikus okoskodás alakjában megy végbe a lélekben. (433^b31—434^a21.)

¹ A. a fontolgást mérésnek, egybevetésnek tekinti. A mérték az értelem.

² mindig a felsőbbrendű a... mozgó] miként a csillagok sphaeráinál.

³ Már előbb is (407^a32) megjegyezte A., hogy a gondolkodás inkább valami vesztegeléshez és megállapodáshoz hasonlít, mintsem mozgáshoz.

⁴ A mozgást előidéző belátás syllogistikus formában történik. A felső tétel, amely általános, értelmi természeténél fogva mozdulatlan mozgó, az alsó tétel részleges és esetről-esetre változó, tehát mozgott mozgó.

12. fejezet.

Minden élőben kell tényező tehetségnek lennie; az állati élőben ezenfelül az érzéki észrehevésnek, amelyre szüksége van a táplálék felkutatásánál, ha csak nincs egy helyhez kötve, ahonnan egyszersmind táplálkozik is. (434^a22—434^b8.)

¹ amiknek teste egyszerű] amik csak egy elemből állnak.

² amik nem fogadják be a formákat] t. i. amikben nincs érzékelő középser.

Legszükségesebb érzék a tapintás, melynek körébe az izlés is tartozik. A többi érzék nem arra szolgál, hogy éljünk, hanem hogy jól éljünk. (434^b9—435^a10.)

13. fejezet.

Az állati test nem állhat az elemek egyikéből, a tapintás szervét is több elem együtt alkotja. A testnek ama részei, amelyek csak földből állanak (haj, csont stb.) nem éreznek. (435^a11—435^b3.)

Más érzékek körében jellemző túlságosan erős ingerek tönkre teszik az illető érzékszerveket, ellenben a tapintásra ható ilyenmű ingerek nemcsak az érzéket, de ennek következtében magát az élőlényt is elpusztítják, mert tapintás nélkül nincs élőlény. (435^b4—25.)

MŰSZAVAK JEGYZÉKE.

I.

αἰσθάνεσθαι: érezni, megérezni, észrevenni; — τὸ αἰ.: érzékelés, észrevenés, érzéki észrevenés; — τὰ αἰσθάνόμενα: érző lények.

αἴσθημα: érzet.

αἴσθησις: érzékelés, észrevenés, érzéki észrevenés, érzés; érző tehetőség; érzék.

αἰσθητήριον: érzékszerv.

αἰσθητικόν, τό: érző v. észrevenő tehetőség; érzék (23^b23); — αἰσθητικὴ ἀρχή, ψυχή: érző elv, lélek.

αἰσθητόν, τό: az érzékelhető.

αἰτία: ok; végső ok (5^b17).

ἀκρίβεια: szabatosság.

ἄκρον: szélső fogalom.

ἀλλοίωσις: minőségi változás; elváltozás (18^a2).

ἀντικείμενον, τό: (= objectum) tárgy, tárgy, amelyre (az érzet) vonatkozik; — ellenközöje valaminek; — τὰ -α: az ellenkező végletek (24^a11).

ἀπαθής: érintetlen.

ἀπόδειξις: levezetés, következtetés.

ἀρχή: elv, alkotó elv; — kezdet, kiinduló pont; — ἀρχαί: elemek (4^b10).

βουλευτικός: fontolgató, megfontoló.

βούλησις: akarás.

διανοεῖσθαι: gondolkodni.

διανοητικόν, τό: gondolkodó tehetőség, gondolkodás (13^b12).

διάνοια: gondolkodás; elme (21^a25); értelme valaminek (4^a17).

δόξα: vélemény, vélekedés; tanítás (3^b22).

δύναμις: lehetőség, τὰ (ἐν) δυνάμει ὄντα: lehetőség szerint valók; tehetség; alkalmasság (eszközről) (13^a1).

εἶδος: forma, alak; faj.

εἶναι, τό: lét; lényeg, fogalmi alak, fogalmi való; τῷ εἶναι: fogalmilag. ἐναντιος: ellentétes; τὰ -α: ellentétek.

ἐνέργεια: valósulás; tevékenység; — κατ' ἐνέργειαν, ἐνεργεῖα: valósággal, valóság szerint.

ἐνεργεῖν: működni; — τὸ ἐ.: valóulás; tevékenység; — τὸ ἐνεργεῖσθαι: valóulás (27^a7).

ἐντελέχεια: teljesültség, teljesült valóság, valóság; — ἐντελεχεία: valósággal.

ἔξις: készség.

ἐπιθυμία: vágy, vágyódás.

ἐπιθυμητική, ἡ: vágyó tehetőség.

ἐπιστήμη: tudás.

ἔργον: tevékenység; feladat (34^b1).

ζῷον: élőlény; állat; állati jelleg (13^b2).

ζῶν, τό: az élő.

θεωρεῖν: szemlélni; τὸ θ. értelmi szemlélés; θεωρῆσαι τὰς αἰτίας: az okokba betekinteni (2^b17).

θεωρητικὴ δύναμις: értelmi szemlélés; θ. ἐπιστήμη: szemlélő tudás;

θεωρητικαὶ νοήσεις: elméleti gondolatok (ell. πρακτικαί).

συμός: indulat.

καθόλου, τό: az általános, egyetemes; általános fogalom; — κ. λόγοι: általános fejtegetések.

λογισμός: okoskodás; értelem (15^a9).

λογιστικός: értelmes, — τὸ λογιστικόν: értelmes rész (32^b5), okoskodó tehetség (32^b26).

λόγος: fogalom; fogalmi alak; meghatározás; ítélet; okoskodás; értelem; arány; — λόγοι: tárgyalás, fejtegetés; beszédek; — λόγῳ εἰπεῖν: körülírni.

μέσον, τό: középső fogalom.

μεσότης: középszer (pl. αἰσθητικῆ μ.).

μεταξύ, τό: a közbeeső; közbeeső tér (19^a16), közbeeső test (23^a15).

μονή: maradvány.

νοεῖν: gondolni; gondolkodni.

νόησις: gondolkodás; gondolat.

νοητικόν, τό: gondolkodó tehetség.

νοητόν, τό: a gondolható.

νοῦς: ész.

ὄν, τό: való; — τὰ ὄντα: valók; valóság (5^a28).

ὀρέγεσθαι: törekedni valamire (15^b1); — μὴ ὀρεγόμενον: vágy nélkül (32^b17).

ὀρατικόν, τό: gerjedő tehetség.

ὄρεξις: gerjedés (közös elnevezése a váagnak, indulatnak, akarásnak); gerjedelem.

ὄρισμός: meghatározás.

ὄρος: határ, határpont; meghatározás.

ὅτι, τό: a micsoda (13^a13).

ὄσ ἐνεκα, τό: a mivégett; cél.

οὐσία: lényeg (substantia és essentia), lényegi való, lényegi való-

ság; οὐ ἢ κατὰ τὸν λόγον: fogalmi való (12^a20).

πάθημα: πάθηματα τῆς ψυχῆς: lelki^{iv} folyamatok.

πάθησις: szenvedés.

παθητικός: szenvedő (ész 30^a24).

πάθος: folyamat, állapot; tulajdonság; szenvedély.

πέριχσις: megfosztás.

στοιχεῖον: elem.

συλλογισμός: következtetés, syllogismus; következmény (7^a27).

συμβαίνειν: megesik, történik; folyik (= következik); eredményre vezet; velejár; — τὸ συμβεβηκός: járulék; — ὅσα συμβέβηκε: járulékos tulajdonságok.

συμπέρασμα: zárótétel.

τί ἐστιν, τό: miség.

τί ἦν εἶναι, τό: mivolta valaminek.

τὸδε τι: meghatározott valami; — τ. τ. καὶ οὐσία: lényegi valóság, lényegi való.

τοιόςδε, τοιοῦτος: minőségileg meghatározott.

τροφή: táplálék; táplálkozás; tenyésztés.

ὄλη: anyag.

ὀποκειμενον: alany (subjectum v. substratum).

φαντασία: képzelés (tehetség v. folyamat); képzet.

φάντασμα: képzet.

φρονεῖν: helyesen gondolkodik, gondolkodik, gondol; — τὸ φρονεῖν = φρόνησις: értelmes belátás.

χωρίζειν: elkülöníteni; megkülönböztetni; — χωρίζεσθαι: önállóan meglenni, különválni; χωριστέον: ön-magában.

II.

- akarás : βούλησις.
 alak : εἶδος.
 alany : ὑποκειμένον.
 alkalmasság (eszközről) : δύναμις.
 anyag : ὕλη.
 arány : λόγος.
 állapot : πάθος.
 állat, állati jelleg : ζῷον.
 általános : τὸ καθόλου.

 elem : στοιχεῖον; plur. ἀργαί.
 ellenkező : ἀντικείμενον.
 ellentétes : ἐναντίος.
 elméleti gondolatok : θεωρητικὰ νοήσεις.
 elválkozás : ἀλλοίωσις.
 elv : ἀρχή.
 élő : ζῶν.
 élőlény : ζῷον.
 érintetlen : ἀπαθής.
 értelem : λόγος; — értelme valaminek : διάνοια.
 értelmes belátás : φρόνησις, τὸ φρονεῖν.

 feladat : ἔργον.
 fogalmi alak, fogalmi való : τὸ εἶναι.
 fogalom : λόγος.
 folyamat : πάθημα, πάθος.
 fontolgtató : βουλευτικός.
 forma : εἶδος.

 gerjedés : ὄρεξις.
 gerjedő tehetség : τὸ ὄρεκτικόν.
 gondolni : νοεῖν.
 gondolkodás : διάνοια.
 gondolkodni : διανοεῖσθαι, νοεῖν.
 gondolkodó tehetség : τὸ νοητικόν.
 gondolható : τὸ νοητόν.

 határfogalom : ἄκρον.
 határpont, határ : ὄρος.

 indulat : θυμός.

 járulék : συμβεβηκός.

 kezdet : ἀρχή.
 képzelés : φαντασία.
 képzet : φαντασία, φάντασμα.
 készség : ἔξις.
 kiinduló pont : ἀρχή.
 közbeeső : τὸ μεταξύ.
 középfogalom : μέσον.
 középszer : μεσότης.
 következtetés : ἀπόδειξις, συλλογισμός.

 lehetőség : δύναμις.
 levezetés : ἀπόδειξις.
 lét : τὸ εἶναι.
 lényeg : οὐσία (substantia, essentia), τὸ εἶναι (essentia).

 maradvány : μόνή.
 megfosztás : στέρησις.
 meghatározás : ὄρισμός, ὄρος.
 meghatározott valami : τότε τι.
 micsoda : τὸ τί.
 minőségi változás : ἀλλοίωσις.
 miség : τὸ τί ἐστίν.
 mivégett : τὸ οὐ ἕνεκα.
 mivelta valaminek : τὸ τί ἦν εἶναι.
 működni : ενεργεῖν.

 ok : αἰτία.
 okoskodás : λογισμός.
 önállóan meglenni : χωρίζεσθαι.

 szabatosság : ἀκριβεια.
 szemlélni : θεωρεῖν.
 szemlélő tudás : θεωρητικὴ ἐπιστήμη.
 szenvedély : πάθος.
 szenvedés : πάθησις.
 szenvedő : παθητικός.

 tanítás : δόξα.
 táplálék : τροφή.
 táplálkozás : τροφή.
 tárgy : ἀντικείμενον.

tehetség: δύναμις.
 teljesült valóság, teljesültség: ἐν-
 τελέχεια.
 tenyésztés: τροφή.
 tevékenység: ἐνεργεία, τὸ ἐνεργεῖν,
 ἔργον.
 törekedni: ὀρέγεσθαι.
 tudás: ἐπιστήμη.
 tulajdonság: πάθος.

való: τὸ ὄν.
 valóság: ἐντελέχεια; — valósággal: ἐντελεχία, ἐνεργεία, κατ' ἐνεργεῖαν.
 valósulás: ἐνεργεία, τὸ ἐνεργεῖν.
 vágy, vágyódás: ἐπιθυμία.
 vágyó tehetség: ἐπιθυμητικόν.
 vélekedés, vélemény: δόξα.
 zárótétel: συμπερασμα.

Megjegyzés. Talán nem szükséges hosszasan fejtegetnünk, hogy Aristoteles fordításának legfőbb nehézsége a filozofiai műkifejezések fordításában áll. Csak arra kívánunk rámutatni, hogy a nehézség itt nagyobb, mint bármely modern terminológia fordításánál. A görög terminusok u. i. még annyira élő alkotó részei a mondatnak, oly kevéssé merev hordozói egy-egy változatlan jelentésnek, hogy a legtöbb esetben lehetetlen oly magyar kifejezést találni, amely a görög szót minden viszonylatában pótolhatná. A «szót szóval» fordítás elve tehát keresztülvihetetlen; aki ebben kételkednék, tegyen próbát a λόγος szóval.

Itt akarom megemlíteni, hogy fordításom kiadásomnak (Budapest, 1912. Akadémia) szövegét követi némi eltérésekkel pl. 418^a11 s. k. és 430^b15 s. k. Bywater szerint, 425^a29 alatt az athetesisist megszüntettem stb. Későbbi, nem Aristotelestől való betoldásokat [] jelek közé tettem, a margón levő számok pedig a Bekker-féle kiadás lap- és sorszámait.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

KÖNYVTÁRA 543 / 1907 N. SZ.

TARTALOM.

	<i>Lap</i>
<i>Bevezetés. 1. A görög psychologia története a Sokrates előtti időben</i> ..	5
2. Szofisztika ; Sokrates ; Platon	11
3. Aristoteles	15
<i>Aristoteles a lélekről</i>	20
<i>Jegyzetek (a görög szöveg fordítása)</i>	88
<i>Műszavak jegyzéke</i>	107

1. 21. 2

FILOZÓFIAI IRÓK TÁRA.

A magyar Tudományos Akadémia támogatásával

SZERKESZTIK ALEXANDER BERNÁT ÉS BÁNÓCZI JÓZSEF.

- I. **Descartes.** I. Értekezés az értelem helyes használatának s a tud. igazságok kutatásának módszeréről. II. Elmélkedések a metafizikáról. III. A filozófia elvei. 1. rész. Fordította és magyarázatokkal ellátta *Alexander Bernát*. II. javított és bővített kiadás 4 K.
- II. **Schopenhauer.** I. A halálról. — II. A faj élete. — III. A tulajdonságok öröklése. — IV. A nemi szerelem metafizikája. — V. Az élethez való akarat igenléséről. — VI. Az élet semmiségéről és gyötrelméről. Fordította és magyarázatokkal ellátta *Bánóczi József*. III. javított kiadás 2 K 80 f.
- III. **Hume. Vizsgálódás az emberi értelemről.** Fordította és magyarázatokkal ellátta *Alexander Bernát*. II. javított és bővített kiadás 3 K 20 f.
- IV. **Taine. Franciaország klasszikus filozófusai a XIX században.** Az eredetinek IV. kiad. után ford. *Péterfy Jenő*. II. javított és bővített kiad., rendezte *Alexander Bernát* 3 K 50 f.
- V. **A XIX. század pesszimizmusa.** (Schopenhauer és Hartmann). Irta *Alexander Bernát* 2 K.
- VI. **Erdélyi János. A bölcsészet Magyarországon** 1 K 60 f.
- VII. **Bacon. A novum organum első része.** Fordította és magyarázatokkal ellátta *Balogh Ármin* 1 K 60 f.
- VIII. **Kant prolegomenái** minden leendő metafizikához, mely tudományként fog szerepelhetni. Fordította és bevezetéssel ellátta *Alexander Bernát*. II. javított kiadás 2 K 80 f.
- IX. **Kant. A tiszta ész kritikáj.** Fordították és magyarázták *Alexander B.* és *Bánóczi J.* II. átdolgozott kiadás. 14 K.
- X. **Platon válogatott művei.** I. kötet. Gorgias. Philebos. Görögből fordította s bevezetéssel ellátta *Péterfy Jenő*. II. kiadás 4 K.
- XI. **Platon válogatott művei.** II. kötet. Euthyphron. Sokrates védekezése. Kriton. Phaidon. Görögből fordította, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta dr. *Guomlay Gyula*. II. kiad. 3 K 60 f.

- XII. **Diderot válogatott filozófiai művei.** I. Ford. *Kun Samu.*
Második javított kiadás 3 K 20 f.
- XIII. **Diderot válogatott filozófiai művei.** II. Fordította és
bevezetéssel, magyarázatokkal ellátta *Alexander Bernát.* II. ja-
vított és bővített kiadás 8 K.
- XIV. **Sebestyén Károly. A görög gondolkodás kezdetei.**
Thalestől Sokratesig 3 K.
- XV. **Alexander Bernát. Diderot-tanulmányok** 3 K 60 f.
- XVI. **Sebestyén Károly. A cinikusok.** Tanulmány az antik ethika
köréből 3 K.
- XVII. **Schopenhauer. Az akarat szabadságáról.** Fordította
és magyarázatokkal ellátta *Kelen Ferencz II.* kiad. 2 K 80 f.
- XVIII. **Spinoza. Tractatus theologico-politicus.** Ford. s jegy-
zetekkel és magyarázatokkal ellátták *Posch Á. és Rencz J.* 5 K.
- XIX. **Schwegler Albert. A böleselet története.** A Koeber-től
átnézett és bővített tizenötödik kiadás után. Második, át-
dolgozott kiadás 10 K.
- XX. **Leibniz. Értekezések.** Fordították *Bauer Simon dr. és*
Vida Sándor dr. Bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta
Vida Sándor dr. 3 K 40 f.
- XXI. **Berkeley.** I. Három párbeszéd *Hylas és Philonous* közt. —
II. Értekezés a látásnak egy új elméletéről. Fordította, élet-
rajzzal és jegyzetekkel ellátta *Dienes Valéria dr.* 4 K 40 f.
- XXII. **Platon válogatott művei.** III. kötet. *Symposion. Phai-*
dros. Görögből fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta
Dercsényi Móricz dr. 3 K.
- XXIII. **Nietzsche Frigyes. A Tragédia eredete** vagy görögség
és pesszimizmus. Fordította és bevezetéssel ellátta *Fülep*
Lajos. 5 K 20 f.
- XXIV. **Morus Tamás. Utopia.** Fordította és magyarázatokkal el-
látta *Kelen Ferencz.* 3 K 60 f.
- XXV. **Pascal. Gondolatok.** Fordította magyarázó tanulmánnyal
és jegyzetekkel ellátta *Nagy József dr.* 4 K 80 f.
- XXVI. **Condillac. Értekezés az érzetokról.** Fordította, *Con-*
dillac életrajzával, gondolkodása összefoglalásával és jegy-
zetekkel ellátta *Jancsovics Ferencz* 6 K.
- XXVII. **Giordano Bruno párbeszédei** az okról, elvről és
egyről és a végtelenről, a világegyetemről és a világokról.
Fordította s bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta
Dr. Szemere Samu. 6 K 80 f.